

PHOENIX

H
O
E
N
I
X

41,1
1995

EX
OR
IENTE
LUX
LEIDEN 1995

Contactadressen van de afdelingen van „Ex Oriente Lux”

AMERSFOORT	Mevr. D.A.M. Hendriks-Hoek, Borgesiuslaan, 45 3818 JV Amersfoort
AMSTERDAM	Mevr. Drs. F.A. Tjerckstra, Oude Turfmarkt 129, 1012 GC Amsterdam
APELDOORN	Prof. dr. H.G.L. Peels, Motetstraat 2, 7323 LE Apeldoorn
ARNHEM	Mevr. M.M. Bos-Leblanc, Utrechtseweg 292, 6812 AR Arnhem
DORDRECHT	Mevr. I.B.J. Willems-Groenendaal, Pr. Julianaweg 20, 3314 KT Dordrecht
EINDHOVEN	Mevr. V. Slotboom-Dijkstra, Schoutstraat 63, 5663 GG Geldrop
's-GRAVENHAGE	Mevr. J.M. de Munck, De Sav. Lohmannlaan 21, 2566 AG 's-Gravenhage
GRONINGEN	Mevr. Drs. G.J.C. Labuschagne, Blekenweg 35, 9753 JM Haren
HAARLEM	Mevr. R.M. Schaap-Fictoor, Boerlagestraat 8, 2041 VE Zandvoort
's-HERTOGENBOSCH	Drs. J. Croonen, v.d. Does de Willeboissingel 10, 5211 CA 's-Hertogenbosch
HOORN	Drs. G.M. Kelder, L. de Colignylaan 8, 1623 MD Hoorn
KAMPEN-ZWOLLE	Prof. drs. G. Kwakkel, Dravik 23, 8265 EW Kampen
LEIDEN	W. Burggraaff, Vierlinghlaan 30, 2332 CV Leiden
MAASTRICHT	Drs. P.J.I. Flaton, Observantenweg 17, 6212 EN Maastricht
NIJMEGEN	Drs. S.F. van der Kooi, Prof. v.d. Veldenstr. 29, 6524 PN Nijmegen
ROTTERDAM	F. van Koppen, Zestienhovensekade 65, 3043 KJ Rotterdam
TWENTE	Mevr. Drs. M.Ch. Leeuwenburg-Bugge, Van den Von- delstraat 5, 7471 XV Goor
UTRECHT	Dr. K.J.H. Vriezen, 't Zand 5, 3451 GP Vleuten
ZUTPHEN	Mevr. I.M. Rebergen, Oude Wand 49, 7201 LK Zutphen
BELGIË	Dr. E. Haerinck, Seminarie voor Spijkerschriftfilologie, St. Pietersplein 6, Gent

Algemeen Secretariaat: Ex Oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden, tel.
071-272016 (alleen dinsdagochtend), postgiro 229501.

Omslag: De leeuwenkoppige adelaar (Anzû) gevonden in het presargonische paleis te Mari aan
de Eufraat, ca. 2500 v. Chr.

Bulletin uitgegeven door het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap
EX ORIENTE LUX

Bovenste register van de centrale stèle in de pyramide kapel van Pay te Sakkara. Zie de bijdrage van H.D. SCHNEIDER in dit nummer.

INHOUD

Personalia Orientalia	2
Pay en Raia: Haremdirecteuren van de Heer der Beide Landen. Recente opgravingen in de Memphitischè begraafplaats van het Nieuwe Rijk te Sakkara	H.D. SCHNEIDER 4
Tell Beydar: „The Missing Link”? ..	K. VAN LERBERGHE & G. VOET 27
Karthago: de Phœnicische stad onder het Romeinse Carthago	R. DOCTER 43
Boekennieuws	58

PHŒNIX

is een bulletin van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap „Ex Oriente Lux” en wordt driemaal per jaar in opdracht van het Bestuur uitgegeven. Het staat onder redactie van M. L. FOLMER, C. H. J. DE GEUS, Th. P. J. VAN DEN HOUT, A.A. LOOSE, W. H. VAN SOLDT (eindredacteur) en L. M. J. ZONHOVEN.

De contributie voor het Genootschap bedraagt fl. 45,— per jaar (1 april-31 maart), voor jeugdleden tot 25 jaar fl. 22,50. Hiervoor ontvangen de leden Phœnix en de Nieuwsbrief, worden zij uitgenodigd voor de door plaatselijke afdelingen te organiseren lezingen, kunnen zij zich tegen gereduceerde prijs abonneren op het „Jaarbericht Ex Oriente Lux” en de serie „Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”, en kunnen zij gebruik maken van de bibliotheek van het Nederlands Instituut voor het Nabije Oosten te Leiden. Het Genootschap heeft plaatselijke afdelingen in Amersfoort, Amsterdam, Apeldoorn, Arnhem, Dordrecht, Eindhoven, Enschede (Twente), 's-Gravenhage, Groningen, Haarlem, 's-Hertogenbosch, Hoorn, Kampen-Zwolle, Leiden, Maas-tricht, Nijmegen, Rotterdam, Utrecht en Zutphen.

Het secretariaat van het Genootschap is gevestigd: Witte Singel 24 (gebouw 1173, 1ste étage) te Leiden; de secretaresse is als regel dinsdagochtend aanwezig: tel. 071-272016. *Postadres*: Ex oriente Lux, Postbus 9515, 2300 RA Leiden. Bank: Amro Leiden, rek. n°. 45.18.09.009, Postgiro 229501, tevens adres van de redactie van Phœnix. Redactie Jaarbericht Ex Oriente Lux: Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (egyptologie), Dr. G. VAN DRIEL (archeologie van Voor-Azië), Prof. dr. K. R. VEENHOF (semitische filologie en geschiedenis van het Oude Nabije Oosten; redactiesecretaris).

Het dagelijks bestuur van het Genootschap is als volgt samengesteld: Prof. dr. K.R. Veenhof, voorz. en redactie publ.; Prof. dr. M. STOL, secr.; Drs. L. M. J. ZONHOVEN, namens redactie *Phœnix*; Drs. G.H. DE KNEGT, penningm.; Drs. W. HOVESTREYDT, financiën; Prof. dr. A. VAN DER KOOIJ, contact met afdelingen; Dr. D. J. W. MEIJER; Dr. J. DE ROOS, lezingenprogramma. In het Algemeen Bestuur hebben voorts zitting: Prof. dr. A. SCHOORS (Leuven), Dr. C. H. J. DE GEUS (Groningen), Prof. dr. M. HEERMA VAN VOSS (Voorschoten), Mevr. G. PIKET (Den Haag), Mevr. Drs. E. DE RANITZ-LABOUCHERE (Den Haag), Prof. dr. J. QUAE-GEUR (Leuven), Prof. dr. H. D. SCHNEIDER (Leiden).

Dr. E. HAERINCK, Seminarie voor Spijkerschriftfilologie, St. Pietersplein 6, B-9000 Gent, België, is secretaris van de Belgische afdeling van Ex Oriente Lux, die lezingen in Brussel, Gent en Leuven organiseert.

PERSONALIA ORIENTALIA

Na een mondelinge verdediging tegenover een commissie promoveerde op 15 juni 1994 Dr. Julia Van Dijk-Harvey tot Doctor of Philosophy aan het University College London op een dissertatie getiteld *A Typological Survey of Egyptian Wooden Statues of the Old Kingdom*. Supervisor was Dr. David M. Dixon. Een corpus van 217 houten beelden uit het Egyptische Oude Rijk is onderzocht. De 127 beelden die zeker aan een bepaalde regering toegedeeld kunnen worden, vormen de basis voor een chronologische kenmerkenlijst. Op basis daarvan konden weer 75 andere ondergebracht worden bij diverse regeringen. Nieuwe, andere kenmerken vastgesteld op grond van deze tweede groep konden nu toegevoegd

worden aan de kenmerkenlijst. Er blijven wel nog enkele stukken van onzekere datering over. De inscripties bieden geen hulp bij het dateren. Uit het weinige materiaalonderzoek dat verricht is op houten beelden is vast komen te staan dat voor beelden het zo houtarme Egypte vooral de inheemse soorten sycomore en acacia gebruikte.

Op 23 November werd in het voormalige stadhuis, nu Hotel The Grand te Amsterdam door de voorzitter Dr. W.F. Duisenberg een studieprijs van de Stichting Praemium Erasmianum uitgereikt aan Dr. H.O. Willems, verbonden aan de vakgroep Egyptologie te Leiden. Deze prijs wordt sinds zeven jaar jaarlijks toegekend aan vijf jonge onderzoekers die onlangs op een onderzoek van buitengewone kwaliteit gepromoveerd zijn op het gebied van de Humaniora. Op voordracht van de Faculteit der Letteren van de Rijksuniversiteit Groningen ontving hij de prijs van f 7500 voor zijn proefschrift *The Coffin of Heqata*, waarop hij in juni 1994 „met lof” in Groningen promoveerde (zie *Phaenix* 40,3, 1994). De Stichting, onder het beschermheerschap van Prins Bernhard, is in de vijftiger jaren opgericht. Er werd een werkkapitaal opgebouwd uit giften van een aantal grote bedrijven. Dit bedrag is inmiddels zo gegroeid dat daaruit, naast de grote Erasmusprijs van f 300.000, ook de vijf aanmoedigingsprijzen, manifestaties en symposia georganiseerd kunnen worden.

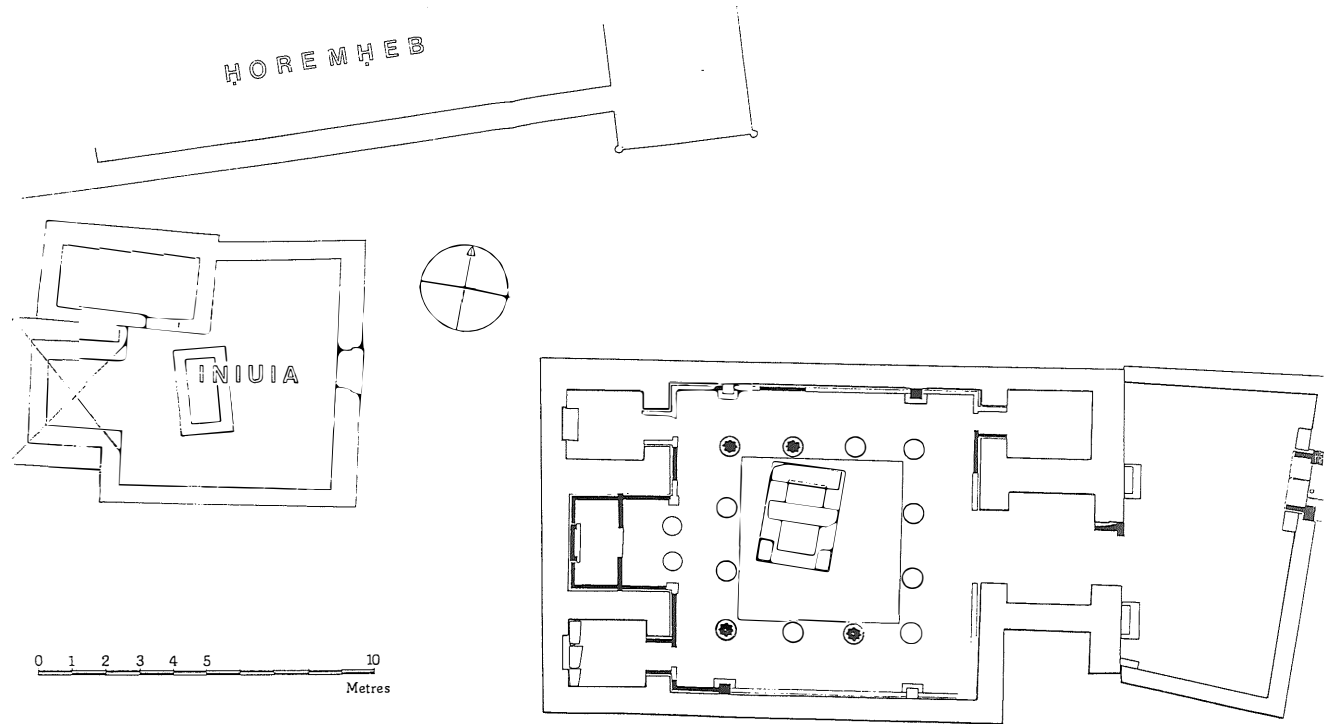
PAY EN RAI: HAREMDIRECTEUREN VAN DE HEER DER BEIDE
LANDEN — RECENTE OPGRAVINGEN IN DE MEMPHITISCHE
BEGRAAFPLAATS VAN HET NIEUWE RIJK TE SAKKARA

H.D. SCHNEIDER

Voorgeschiedenis

Sedert 1975 voeren de Engelse Egypt Exploration Society en het Rijksmuseum van Oudheden gezamenlijk opgravingen uit in de begraafplaats van Memphis, op het woestijnplateau van Sakkara. Het doel van dit project is de opsporing en het onderzoek van graven uit het Egyptische Nieuwe Rijk. Uit deze graven is in de 19e eeuw een groot aantal monumenten en objecten verwijderd; de stukken die in de periode voor 1850 aan het licht zijn gekomen, belandden merendeels in de grote Egyptische collecties van Europa, die van na 1850 in het Faraonisch Museum te Kairo. Met name de omvangrijke collectie van de handelsmagnaat Anastasy, in 1829 in Italië aangekocht voor het kort daarvoor opgerichte Rijksmuseum van Oudheden, bevat veel beelden, reliëfs en ook kleinere objecten die in de Nieuwe-rijks necropolis van Sakkara zijn opgegraven. Tot nog toe is het onderzoek buitengewoon succesvol verlopen: achtereenvolgens werden de graven van Generaal Horemheb en van de Schathuisdirecteur Maya, waarmee het Rijksmuseum van Oudheden een speciale affiniteit heeft, teruggevonden en onderzocht, maar ook het graf van de Ramessidische prinses Tia, en de grafcomplexen van een aantal andere hoge ambtenaren, waaruit het Rijksmuseum van Oudheden eveneens voorwerpen bezit. Over die vondsten, die alle stuk voor stuk gegevens opleveren voor de reconstructie van de oorspronkelijke context van veel Leidse en andere museumstukken en voor de geschiedenis en cultuur van de Memphitische regio tijdens het Nieuwe Rijk belangrijk bronnenmateriaal vormen, wordt regelmatig gerapporteerd in monografieën en artikelen en zij krijgen bij voortduring ook aandacht in lezingen door medewerkers van het project.

Het opgravingsterrein ligt vlak ten zuiden van de Pyramide van Djoser. Op dit zuidelijke deel van het uitgestrekte woestijnplateau van Sakkara bevindt zich de grootste concentratie van graven uit het Nieuwe Rijk van heel Sakkara. Dit gebied was in ieder geval al onder de grote farao Thoetmosis III, de zesde koning van de 18e dynastie, omstreeks 1475 in gebruik als begraafplaats. Die hernieuwde belangstelling voor Sakkara was het gevolg van het feit dat onder deze koning de oudste hoofdstad van Egypte,

Plattegrond van het grafcomplex van Pay en Raia. De op de wanden bewaard gebleven reliëfs zijn aangeduid in zwart.

Memphis, wederom naast Thebe het belangrijkste regeringscentrum van het land was geworden. Verschillende gegevens duiden erop dat de oudste graven uit de 18e dynastie in en langs de rotsige oostrand van het plateau zijn aangelegd. Zo moeten zich, bijvoorbeeld, daar in de buurt de graven bevinden van de bekende generaal Djehoety, die onder Thoetmosis III opperbevelhebber van het leger was, van Amenhotep-Huy, topambtenaar onder Amenhotep III, en van Paatenemheb en Meri-Meri, allen personen van wie zich in de Leidse verzameling voorwerpen bevinden. Na de Amarnaperiode is onder farao Toetanchamon, meer naar het westen toe, een nieuw, aangrenzend terrein voor de verdere uitbreiding van deze dodenstad in gebruik genomen. Het is juist in deze sector dat het onderzoek door de Engels-Nederlandse expeditie tot nog toe plaats heeft gevonden. Het zijn dus de hoge ambtenaren van Toetanchamon en Horemheb die hier als eersten hun graven mochten aanleggen. Horemheb, de oppergeneraal en plaatsvervanger van de jonge koning, bouwde het eerste grote grafcomplex; hij is uiteindelijk, omdat hij zelf koning werd, in de Koningsvallei begraven, en zijn Memphitische generaalsgraf is voor de begrafenis van leden van zijn familie benut. Maya, rechterhand van Toetanchamon en Horemheb, was de tweede grote bouwheer en in zijn kielzog volgden een aantal andere ambtenaren die hoog op de ambtelijke ladder stonden en Egypte bestuurden aan het eind van de 18e Dynastie, dat is tijdens de laatste decennia van de 14e eeuw v. Chr. Bij hun kostbare, door de beste handwerkslieden en kunstenaars uitgevoerde grafcomplexen, sluiten zich de graven aan van mensen die onder de volgende dynastie, de 19e, hebben gediend. Het graf van de Schathuisdirecteur Tia en zijn gelijknamige, koninklijke echtgenote, een zuster van Ramses II, ligt zelfs tussen de graven van Horemheb en Maya in. Op het noordoostelijk deel van het plateau is door de Universiteit van Cairo in de jaren '80 een flink aantal monumenten opgegraven, die merendeels uit de regeringsperiode van Ramses II dateren. Ook uit die enorme grafconstructies zijn al in de 19e eeuw voorwerpen verwijderd, waarvan er enige eveneens in het Rijksmuseum van Oudheden te zien zijn.

In 1993 keerden de onderzoekers terug naar de plaats waar het project was begonnen, het generaalsgraf van Horemheb. Vlak ten zuiden van de grote zuilenhof van dit bouwwerk hadden zij in 1975 in oppervlaktezand reliëfs gevonden uit een grafkapel van Inioeia en vlak daarbij twee zuilfragmenten van de Directeur van de Koninklijke Harem, Pay. Vlak onder die zuilfragmenten stuitte de expeditie bovendien op de muren van een kleine kapel van kleisteen met de geschilderde afbeelding van een man in aanbeddende houding voor een zittende Anoebisfiguur. Inioeia en Pay zijn,

dankzij verscheidene voorwerpen in musea, voor Egyptologen allang geen onbekenden, objecten die tijdens het „bezoek” van de 19e-eeuwse schatgravers en verzamelaars aan de oppervlakte zijn gekomen.

Het Graf van Inioeia

Het vermoeden dat de laatste rustplaats van deze twee en van mogelijk nog meer ambtenaren van Toetanchamon en Horemheb in de buurt van het generaalsgraf te localiseren zouden zijn, is tijdens de jongste twee opgravingsseizoenen bewaarheid. In 1993 is de bovenbouw, bestaande uit een ommuurde hof en twee kapellen, van het graf van Inioeia, nog in redelijke staat teruggevonden. Inioeia was Directeur van de Runderkudden van Amon en Opperrrentmeester van Memphis. Op grond van die hoge positie was hij in de gelegenheid zijn graf op de fraaist mogelijke wijze te laten decoreren. In één van de kapellen bevinden zich uitzonderlijk artistieke muurschilderingen, de eerste nog redelijk goed geconserveerde exemplaren in een Nieuwerijks graf te Sakkara die tot nog toe aan het licht zijn gekomen. Inioeia's centrale kapel is bedekt geweest met een pyramide, waarvan de onderste kleisteenlagen nog intact zijn. Opzienbarend zijn de reliëfs in deze pyramidekapel. Sommige daarvan zijn namelijk volgens de stijlprincipes van de Amarnakunst gemaakt, de losse, realistische kunststijl waarvan farao Achnaton de inspirator was, terwijl andere reliëfs in dezelfde ruimte de meer traditionele en verfijnde stijl vertonen, die kenmerkend is voor de Memphitische kunst aan het einde van de 18e dynastie. Niet alleen de decoraties in dit graf, maar ook de inscripties vormen belangrijke bouwstenen voor onze kennis van de overgangperiode van de Amarnatijd naar de zogenaamde Restauratie, het herstel onder Toetanchamon en Horemheb van de polytheïstische godsdienst waar Achnaton korte metten mee had gemaakt. Door de opgravingen van 1993 is inderdaad ook duidelijk geworden, dat Inioeia slechts één van een reeks hoge ambtenaren, tijdgenoten van de laatste Post-Amarna heersers, was, die hier begraven zijn geweest: vlak ten oosten van Inioeia's voorhof doemden aan het eind van het seizoen de muren van de, in 1975 al gedeeltelijk waargenomen, aan Pay toegeschreven, beschilderde kapel op, en ten westen en noordoosten van Inioeia staken reeds de toppen van andere graven boven het zand uit.

De Graftempel van Pay

Het werkseizoen 1994 besteedde de expeditie aan de opgraving van het lang verwachte graf van de haremdirecteur Pay. Al spoedig werd duidelijk dat die ene kapel met muurschilderingen slechts een klein onderdeel was

Fig. 1 — Het graf van Pay gezien vanuit het westen. In het centrum van de afbeelding de opening van de schacht. Op de achtergrond de hof van Raia.

van een grootschalig bouwwerk: de tempelvormige bovenbouw van een met muurschilderingen en wandreliëfs versierd grafcomplex. Deze graf-tempel — zo mag men dit gebouw noemen, omdat daarin behalve de dodencultus van de grafeigenaar en zijn familie ook godsdienstige feesten voor de goden van Memphis en voor de beschermgoden van de necropool werden gevierd — is ca. 17,50 m. lang. De maximale breedte is 10,50 m. Het hele complex is oost-west georiënteerd: de ingang is gericht op de plaats waar des morgens de zon zich boven het oostelijke gebergte verheft, en het heilige der heiligen ligt aan de westkant van het monument, waar-

Fig. 2 — De hof van Raia met daarachter de graftempel van Pay.

achter de zon zijn dagelijkse cyclus beëindigt om af te dalen in het westelijk dodenrijk. Het is verbazingwekkend hoeveel in dit gedeelte van het opgravingsterrein nog bewaard is gebleven! Kennelijk hebben zich na de diverse plunderingen in de oudheid en in moderne tijd snel weer dikke pakketten zand en puin in en over de monumenten afgezet, waardoor de kleisteenmuren grotendeels nog tot hun originele hoogte overeind staan (ca 1,75 tot 2 m) en de muurschilderingen in de kapellen en de wandbekleding van kalksteenreliëfs op veel plaatsen nog goed intact zijn. Het bouw materiaal is grijs in de zon gedroogde kleisteen.

De graftempel van Pay is van west naar oost opgegraven. In de nu volgende beschrijving van de verschillende architectuuronderdelen wordt deze

Fig. 3 — De westelijke kapellen met de centrale stèle in het sanctuarium van de pyramidekapel.

richting aangehouden (zie de plattegrond en fig. 1 en 2). Aan de westkant liggen drie kapellen (fig. 3), waarvan de buitenste twee versierd zijn met grote, kleurige wandschilderingen die Pay en zijn familie en leden van zijn huishouding tonen (fig. 4). De daken van deze kapellen waren gewelfd en eveneens van kleisteen. Dankzij de nog aanwezige aanzet van de welvingen kunnen zij weer exact gereconstrueerd worden, wat in een paar gevallen al direct na afloop van de opgraving is gebeurd. De middelste kapel is de belangrijkste. Hij is vierkant, heeft een vloer van kalkstenen platen en is, evenals de hoofdkapel van Inioeia, bedekt geweest met een pyramide van kleistenen. Het topje van deze pyramide, een mini-pyramide (pyramidion) van kalksteen, is een van de monumenten van Pay die allang bekend zijn: het staat sedert het begin van de vorige eeuw in het Louvre. Twee schermwanden van kalksteen verdelen de kapel in twee ruimten: een pro-naos en het eigenlijke sanctuarium. De wanden van beide ruimten zijn nog gedeeltelijk bedekt met reliëfs en ook de onderste, met grote reliëffiguren van Pay gedecoreerde blokken van de schermwanden zijn nog in situ. Uit de zand- en puinvulling van het sanctuarium kwam, zij het doormidden gebroken, maar nog geheel compleet, het belangrijkste object van deze

Fig. 4 — De eerst ontdekte kapel met muurschilderingen. Links Pay voor de god Anoebis. De nis in de achterwand was bestemd voor een stèle.

kapel tevoorschijn: de centrale stèle waarvoor de voornaamste riten van de grafcultus voltrokken moeten zijn. Omdat dit bijna 1,75 m. hoge gevaarte naar voren was neergeklapt, is de met fijne reliëfs en inscripties bedekte voorzijde niet beschadigd. Zoals wij dadelijk zullen zien, verstrekt deze stèle ons veel informatie over de grafeigenaar en zijn familie.

Oostwaarts lopend in de richting van de ingang van het complex, betreedt men eerst een vrijwel vierkante hof. Deze is omzoomd door zuilengaanaderijen. Van de twaalf zuilen zijn alleen nog de bases bewaard gebleven. De vloer van de hof is van blokken kalksteen gemaakt. Sommige daarvan zijn door de bouwers uit het Djosercomplex gehaald. Het onover-

dekte gedeelte van de hof ligt op een wat lager niveau dan het perystilium. Het bevat de mond van de schacht die naar het ondergrondse deel van het grafcomplex leidt, de grafkamers van Pay en zijn familie. Dit ondergrondse deel is nog niet door de expeditie onderzocht. Van de kalksteenreliëfs die de wanden van de hof hebben bedekt, zijn hier en daar nog onderdelen aanwezig. Op vier punten wordt deze reliëfbekleding onderbroken door pilasters van kalksteen, waarop de grafeigenaar op groot formaat is afgebeeld. Een daarvan is nog bewaard gebleven.

Aan de oostzijde van de hof liggen nog eens twee kapellen. Misschien bevond zich oorspronkelijk aan de zuid-oost hoek van de hof nog een derde kapel. Deze kan ontmanteld zijn om plaats te bieden aan een klein grafmonument uit de Ramessidische periode, waarvan de basisblokken door de expeditie nog in situ zijn aangetroffen. De wanden van de twee resterende kapellen zijn beschilderd met grote, kleurige scènes. De noordelijke heeft een gewelfd dak. Hoe de dakbedekking van de andere kapel er heeft uitgezien is nog onzeker. Deze kapel heeft mogelijk als ruimte gediend waarin beelden van Pay en zijn familie hebben gestaan. Dergelijke beeldenkamers treft men ook in de graven van Horemheb en Maya aan. In ieder geval functioneerde het vertrek als toegangsportaal tot het hele grafcomplex, want in de oostelijke muur bevindt zich een brede doorgang. Een los gevonden blok met uitzonderlijk mooie reliëfvoorstellingen van Pay maakte vermoedelijk deel uit van de noordelijke deurpost van deze doorgang.

De Hof van Raia

Aansluitend aan het grafcomplex van Pay ligt een tweede, ommuurde hof. Deze is duidelijk in tweede instantie aangelegd. Uit inscripties op de deurposten van de monumentale ingang in de oostmuur van deze hof blijkt dat de opdrachtgever Pay's zoon Raia is geweest. Deze Raia was niet de oudste van Pay's vijf zonen, maar is wel de zoon die de beste carrière heeft gemaakt, en uiteindelijk zijn vader in het ambt van haremdirecteur is opgevolgd. Overschilderingen in de zuidelijke van de drie westelijke kapellen van Pay — die kapellen vormen het grafgedeelte dat het eerst gebouwd en gedecoreerd is, in een tijd dat van Raia's hoge rang nog geen sprake was — en muurschilderingen en inscripties met de naam van Raia op de noordelijke wand van de toegangsruimte of beeldenkamer van Pay, wekken de suggestie dat Raia zichzelf tenslotte heeft gepromoveerd tot medeëigenaar van zijn vaders graf en zijn prominente positie als diens opvolger in het hele complex door correcties en aanvullingen in de decoraties op de

beschilderde kapelwanden en mogelijk ook in de architectuur, zichtbaar heeft willen maken.

De familie van Pay

De centrale stèle in de pyramidekapel aan de westkant van het complex is een kapitaal stuk, niet slechts vanwege de grote kwaliteit van de reliëfscènes die er op aangebracht zijn, maar ook dank zij de informatie die wij uit de afbeeldingen (in laagreliëf) en de inscripties (in verzonken reliëf) te weten komen (fig. 5). Op het bovenste register zien wij Pay voor de goden Osiris en Re-Harachte. Op het onderste register neemt hij zittend offers in ontvangst van twee zonen. De grootst afgebeelde zoon is zo goed als zeker de oudste, die volgens oud gebruik verantwoordelijk was voor de grafcultus. Hij heet Neb-re en draagt de titel Schrijver van het Schathuis van de Heer der Beide Landen. Deze man is ook vermeld in het graf van Maya, die Directeur van het Schathuis was. De andere, kleinere figuur is Raia, de reeds eerder genoemde zoon, die hier nog de rang van Stalmeester heeft. Verder zijn Repyt, Pay's echtgenote, en drie dochters op de stèle vereeuwigd. De namen van de meisjes zijn niet ingevuld. Deze familiegegevens worden gecompleteerd door andere inscripties in het graf en door een grote stèle in het Brits Museum. Dit laatste stuk komt waarschijnlijk uit Abydos. Het laat de hele familie in extenso zien: Pay en zijn vrouw Repyt, hun vijf zonen en drie dochters. De oudste zoon Neb-re wordt hier echter Neb-imentet genoemd, maar draagt dezelfde titel als op de stèle in Sakkara. De tweede zoon, de Schrijver van het Schathuis van de Tempel van Ptah, Mahoe, komen wij ook op een fraai reliëf in de zuilenhof tegen. De Stalmeester Raia wordt hier met zijn volle naam Ramose genoemd en draagt de titel Boogdrager van de Heer van de Beide Landen. De twee overige op de Brits-Museum stèle genoemde zonen, de Stalmeester Hatiay en Menna, ontbreken tot dusver in het graf te Sakkara. De drie in Sakkara afgebeelde, maar niet benoemde dochters leren wij dankzij de stèle in Londen bij name kennen: Moetemwia, Nefertiry en Poe.

De Ambten van Pay en Raia

De architectuur van Pay's graf, de reliëfs en muurschilderingen en ook de paar objecten die weliswaar in de zand- en puinvulling van de bovenbouw zijn teruggevonden, maar uit de grafkamers diep in de rotsbodem afkomstig moeten zijn, zijn van een kwaliteit die men alleen van zeer hooggeplaatste personen kan verwachten. Pay — en zijn zoon Raia niet

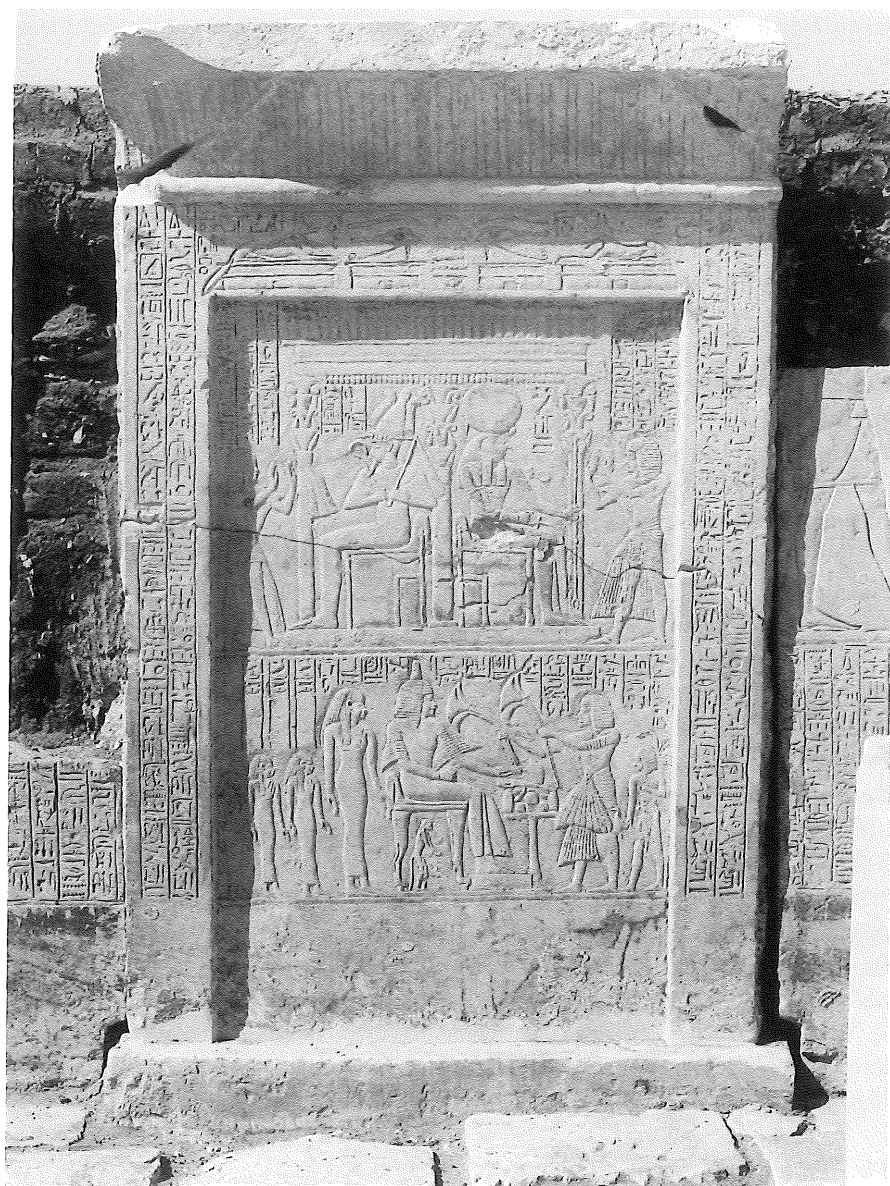

Fig. 5 — De centrale stèle van Pay.

minder — waren mannen die in de directe omgeving van de farao hebben verkeerd. In de inscripties op de reliëfs worden hun functies expliciet genoemd. De belangrijkste van Pay waren: Opzichter van de Privévertrek-

ken van de Koning in Memphis, Opzichter van de Privévertrekken van de Koningin, en Opzichter van de Privévertrekken in Gereg-Waset, vermoedelijk een paleislocatie in Thebe. Met andere woorden, Pay had de supervisie over de speciale besloten ruimten bij het paleis die als verblijf dienden voor de vrouwen en meisjes in het koninklijk gevolg. Een andere titel van Pay die op zijn vertrouwelijke beroep van Directeur van de Harem slaat, is Opzichter van de Schoonheden (Neferoet). De harems van de farao — wij kennen dat instituut alleen binnen een koninklijke context, want de gewone Egyptenaar was in de regel monogaam — waren belangrijke, zelfstandig functionerende instellingen onder leiding van de Eerste of Grote Echtgenote van de Koning, die werd bijgestaan door een hiërarchie van ambtenaren. Het is aannemelijk dat de Directeur van de Harem in de eerste plaats verantwoordelijk was voor de administratie en logistiek van het harembedrijf. Harems waren belangrijke economische centra met eigen landerijen, kudden en ateliers. Zij werden in sommige gevallen door honderden vrouwen bevolkt. Deze waren ingeschakeld in het productieproces van het harembedrijf, met name de fabricage van textiel. Een van de bekendste harems tijdens de 18e dynastie was die van Mer-wer, bij de moderne plaats Gurob vlakbij de ingang van de Fajoem, een mooie, vruchtbare streek die tegenwoordig wel Klein-Zwitserland genoemd wordt. Over het harempaleis daar zwaaide Koningin Teje, de Grote Echtgenote van Amenhotep III en moeder van Achnaton, ooit de scepter. Ook de buitenlandse vrouwen van de farao en hun gevolg — diplomatieke huwelijken waren vooral tijdens het Nieuwe Rijk aan de orde van de dag — maakten deel uit van de haremgemeenschap. Leden van de harem waren niet per se voorbestemd daarin hun hele leven te blijven; het was niet ongebruikelijk dat de farao dames uit zijn harem uithuwelijkte aan veelbelovende ambtenaren, die daardoor aanzienlijk in rang en status stegen. Het is zeer wel mogelijk dat ook Pay zijn hoge ambten aan een dergelijke beloningsverbintenis te danken heeft gehad. In dit verband is de naam van zijn echtgenote Repyt interessant, omdat die refereert aan een andere verzamelnaam van de voorname bewoonsters van de haremverblijven: Repoet (Voorname Vrouwen).

Behalve Directeur van de Harem was Pay ook Directeur van de Werken van alle Monumenten van Zijne Majesteit (een functie die ook de grote Maya bezat), en Opzichter van het Rundvee van Amon-Re, een ambt dat ook Inioeia bekleedde en waarin hij deze misschien is opgevolgd.

Uit de thans bekende inscripties valt de carrièrelijn van Pay niet te traceren. Dat is bij die van zijn zoon Raia (Ramose) wel mogelijk. Van Stalmeester en Boogdrager van de Heer der Beide Landen is deze, blijkens de inscripties in Sakkara, gepromoveerd tot Opzichter van de Paarden (hoofd

van de ruitelij) en wordt dan benoemd tot Waaierdrager ter Rechterhand van de Koning, een ambt dat in deze periode alleen zeer hoge ambtenaren ten deel viel. Uiteindelijk volgde Raia zijn vader op als haremdirecteur. De Egyptische benaming van dat ambt luidt in zijn geval wat anders dan die van Pay: Opzichter van de Privévertrekken van de Koning van de Harem in Memphis. De titulatuur van Raia is in grote hiërogliefen aangebracht op de deurposten ter weerszijden van de ingang van de voorhof die hij had laten toevoegen aan het graf van zijn vader, maar wij vinden haar ook op twee stèles in Berlijn. Die stèles zijn door de Duitse Egyptoloog Richard Lepsius tijdens zijn verblijf in Sakkara in 1842 uit de hof verwijderd. De voetstukken waarop zij hebben gestaan, bevinden zich nog ter plaatse aan weerszijden van de ingang van de oorspronkelijke entreekapel van Pay. De oorspronkelijke plaats van een ander monument dat uit het gecombineerde grafcomplex van vader en zoon afkomstig lijkt te zijn, is nog niet getraceerd. Het is een pyramidion van kalksteen met de afbeeldingen en namen van zowel Pay als Raia in het Kunsthistorisches Museum in Wenen. Misschien stond de pyramide waarvan dit stuk de bekroning vormde op de door Raia geïsurpeerde entreekapel van Pay.

Reliëfs en Muurschilderingen

De afbeeldingen en inscripties in het grafcomplex van Pay en Raia zijn alle van godsdienstig-funerair karakter. Scènes uit het dagelijks leven zijn tot dusver niet gevonden. De meeste en best geconserveerde reliëfs zijn die in de centrale of pyramidekapel van Pay. Zij tonen de haremdirecteur op groot formaat in aanbidding voor en offerend aan goden. Links en rechts van de reeds besproken centrale stèle tegen de achterwand bevinden zich geknielde figuren van Pay die offers aanbiedt aan Osiris en Re. De erbij gevoegde inscripties bevatten gebeden waarin Pay benadrukt dat hij deze gaven in feite te danken heeft aan de goden zelf, of in de woorden van de christelijke liturgie: „Ik geef ze U uit Uwe hand”. Tegelijk verwacht de offeraar dat in ruil voor de retourgaven zijn wensen worden vervuld: „Ik ben tot U gekomen met rijke voedseloffers die U zelf tot stand hebt gebracht, en producten van het reine Ialoe Veld die U zelf tot stand hebt gebracht, opdat de goden met het voedsel daarvan tevreden gesteld worden. Moge U maken dat ik Uw volmaaktheid aanschouw, wanneer U zich verheft in de hemel. Temidden van de volgelingen van Horus zoals alle rechtschapenen, zal ik een van Uw bemanningsleden zijn”.

Van de andere, in het graf nog aanwezige reliëfs, is een grote offerscène welke op de zuidmuur van de hof afgebeeld is, een van de meest in het oog

Fig. 6 — Wandrelief met Pay aan de offermaaltijd. Links zijn zonen Ra-neb en Mahoc.

Fig. 7 — Wandreliëf met een voorstelling van offerdragers. Onder de gaven bevinden zich gouden halskettingen.

springende (fig. 6). Pay zit voor een tafel met offergaven, Repyt staat rechts achter, in werkelijkheid naast hem. Boven op de gebruikelijke offers is een hoop vijgen afgebeeld, een motief dat ook in andere scènes in het graf te zien is. Links staan twee zonen van het echtpaar: de ene is de oudste zoon, Ra-neb, die de leider van het offerritueel is, en daarom een priesterlijk pantervel draagt, en de andere zoon is Mahoe. De inscriptie bij deze voorstelling bevat passages uit het Mondopeningsritueel en begint met de woorden: „Het hart van Pay brengen, zijn mond openen en hem macht geven over de heilige offers”. De daarop volgende spreuk is door de epigraaf van de expeditie, Dr J. van Dijk, geïdentificeerd als een onderdeel van het bekende Dagelijks Tempel Ritueel.

Op de muurdikte tussen de pyramidekapel en de beschilderde kapel ernaast is nog een flink stuk van de reliëfbekleding bewaard gebleven (fig. 7). Onder een grote zittende figuur van de grafeigenaar trekt een stoet mannen voorbij met gaven; ongetwijfeld waren de meegedragen producten en voorwerpen bestemd voor plaatsing in de grafkamers van Pay. De

Fig. 8 — Fragment van een shabti van Pay.

bijbehorende inscriptie spreekt van zilveren en gouden objecten. Hiertoe behoren onder andere de grote gouden halsketenen, typische geschenken waarmee de farao zijn hoogste onderdanen placht te belonen, die op dit reliëf, maar ook elders in het graf, in detail zijn weergegeven. Een paar voorwerpen uit de grafinventaris zijn uit het puin rondom de schachtopening tevoorschijn gekomen, veronachtzaamd of vergeten door vroegere plundersaars. Een daarvan, een fragment van een shabti van Pay, geeft een indruk van de kwaliteit van Pay's grafscat: het beeldje is van twee kleuren faience gemaakt en beschreven met een shabtispreuk die slechts zelden voor privépersonen wordt gebruikt, de zog. Amenhotep III-formule (fig. 8).

Het reeds eerder vermelde blok dat deel uitmaakt van de noordelijke deurpost in Pay's entree- of beeldenkamer, is met reliëfs versierd. Op twee zijden van dit blok staan voorstellingen van Pay zittend aan het offermaal. Ook hier weer een berg vijgen op tafel, en, alsof dat niet genoeg is, ligt er nog een tweede stapel van deze vruchten onder Pay's stoel. Zoals in het graf van Inioeia telkens aapjes in de maaltijdschènes opduiken, zo doen dat in het graf van Pay de vijgen. Waren die vruchten Pay's lievelingslekkernij die in het hiernamaals niet mocht ontbreken of wilde de kunstenaar eens iets nieuws toevoegen aan het standaard beeldrepertoire? Op een rand van het blok liet deze vakman overigens zijn naam achter: „de kunstenaar Neb” (of Heb).

De stijl van de reliëfs in Pay's graftempel is levendig, en het vakmanschap dat zij verraden, groot. Op grond van deze artistieke kenmerken en op basis van vergelijkingen met de kunststijl die in de graven van Pay's burens wordt aangetroffen, kan men vaststellen dat het onderhavige bouwwerk in de beginjaren van de regering van Toetanchamon grotendeels voltooid moet zijn, een datering die strookt met de vorm en inhoud van de inscripties. De belangrijkste tekst in dit verband staat op een grote stèle, waarvan vier aan elkaar passende fragmenten door de expeditie vlak buiten

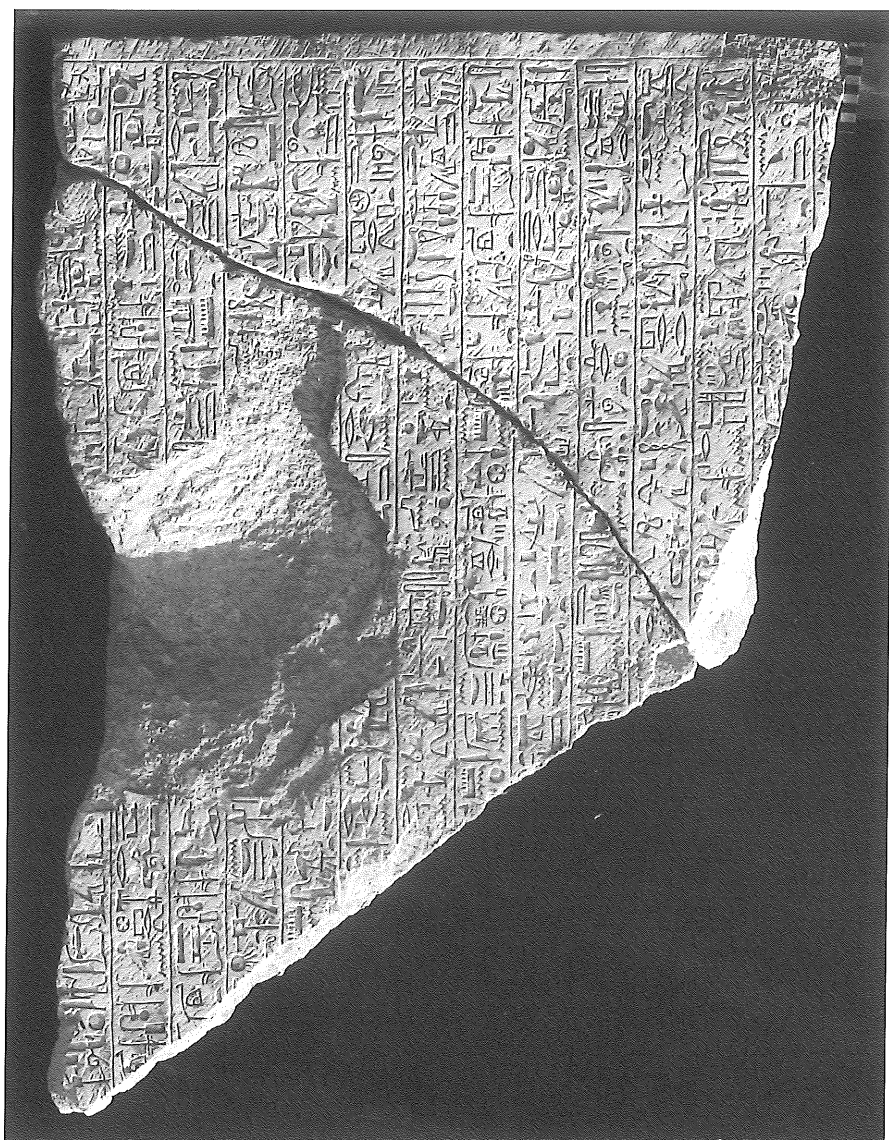

Fig. 9 — Gedeelte van een stèle met hymnen aan de zonnegod.

het grafcomplex zijn teruggevonden (fig. 9). Dr J. van Dijks ontcijfering van deze belangrijke tekst leert dat deze een reeks hymnen aan de zonnegod Re bevat, waarin de morgen- en avondzon, maar ook de god Thoth worden aangeropen. De eerste hymne begint met de strophe: „O, Aton, Heer van zonnestralen, die dagelijks uit de horizon oprijst”. Door de hele

Fig. 10 — Schildering op de zuidwand van de noordoostelijke kapel. Pay en Repyt ontvangen offers van twee zonen.

tekst heen zijn de stralen van de zonnescijf-hiëroglief waarmee het woord voor „stralen” wordt gedetermineerd, voorzien van handen, een schrijfwijze die wij uit de zonnereligie van Achnaton kennen. Deze stèle dateert ongetwijfeld uit de overgangperiode tussen de regering van de Amarna-koning en de terugkeer tot de traditionele godsdienst onder Toetanchamon.

De muurschilderingen zijn van een andere kwaliteit. De afbeeldingen zijn met grote streken op de kapelwanden aangebracht, weliswaar in een vakkundige hand, maar niet een die het meesterschap evenaart van bijvoorbeeld de kunstenaar die de kapel van Inioeia heeft beschilderd. Zoals reeds is opgemerkt, zijn er in ieder geval in één van de westelijke kapellen veranderingen aangebracht, correcties die hoogst waarschijnlijk in opdracht van Raia zijn uitgevoerd. In de noordelijke kapel aan de oostkant van de hof zijn de muurschilderingen het best bewaard gebleven. Bij de afgebeelde figuren ontbreken teksten, maar uit de inscripties op de deurpost blijkt dat de kapel voor Pay was bestemd. Op het eerste gezicht zijn hier geen overschilderingen waar te nemen, zodat de man en vrouw die op de rechterwand, zittend, op groot formaat zijn afgebeeld, Pay en Repyt moeten zijn en de twee mannen die het echtpaar offers overrijken als de twee oudste zonen Ra-neb (in een pantervel) en Mahoe geïdentificeerd kunnen worden (fig. 10). Op de noordelijke wand zien wij twee mannen

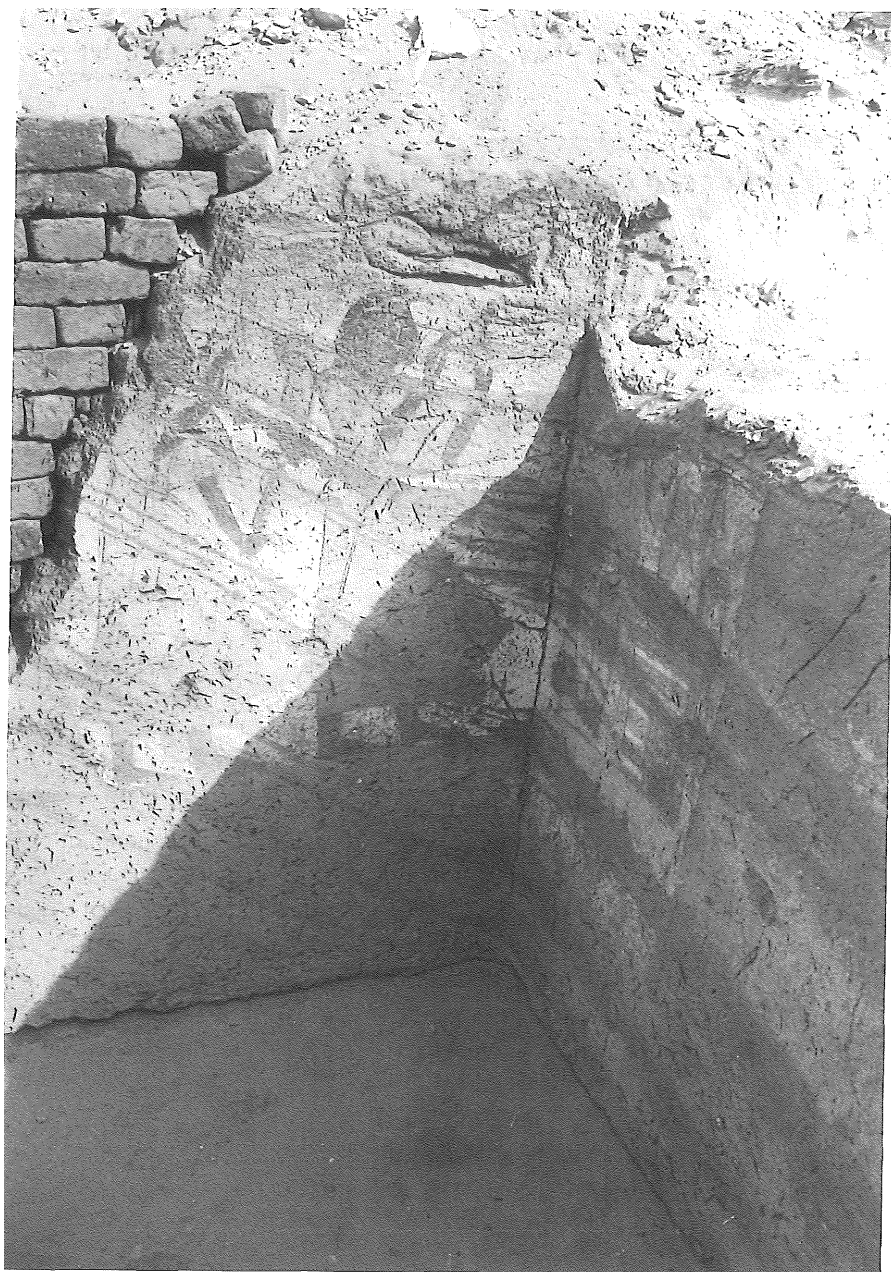

Fig. 11 — Raia, met een waaier, en Pay in aanbidding voor een god. Schildering op de noordwand van de noordoostelijke kapel.

die een op de achterwand geschilderde god vereren (fig. 11). De achterste figuur draagt een grote waaier, een voorwerp dat hem niet zonder reden in de hand is gedrukt, want die waaier is een belangrijk ambtsattribuut. Deze man kan niemand anders dan Raia zijn, want hij is de enige van alle in het hele complex genoemde personen die de voorname titel Waaierdrager ter Rechterhand van de Koning draagt. In de voorste figuur is men geneigd zijn vader Pay te herkennen.

De wandschilderingen in de tweede kapel aan de oostkant van de hof zijn meer verfijnd dan die in de andere ruimten. Op de bovenhelft van de noordwand ziet men de resten van een troon. De god die hierop gezeten was, Osiris, is niet meer zichtbaar en van een godinnetje, Isis of Nephthys, dat voorop de dais van de troon heeft gestaan, resten nog slechts de voeten. Rechts van deze voorstelling staat een grote inscriptie. Ook deze is opgeschilderd en bestaat uit 21 afwisselend blauwe en groene kolommen hiërogliefen. De blauwe zijn vrijwel verdwenen en van de groene, die tot wit zijn verkleurd, is maar weinig over. Zo veel schijnt zeker dat deze tekst een hymne aan Osiris is, waarvan het steeds terugkerend refrein de naam en titels van Raia bevat. De rest van het muurvlak, beneden, is bedekt met kleurige figuren van dienaren met offervee en andere gaven.

Ramessidische graven

Vlakbij de zuidoostelijke hoek van de hof van Pay, waar oorspronkelijk een zesde kapel kan hebben gestaan, trof de expeditie de resten van een klein monument uit de Ramessidische tijd aan. Vlak erbij lagen de graven van een volwassene en drie kinderen. Tussen het Ramessidische kapelletje en de graven lijkt geen verband te bestaan, al dateren zij alle min of meer uit dezelfde periode. De kinderlichamen waren in matten van palmribben gewikkeld. Dergelijke graven zijn op het hele opgravingsterrein te vinden, maar het komt niet vaak voor dat zij, zoals in dit geval, onverstoord zijn en de bijgaven nog compleet aanwezig zijn. Alle drie de kinderlichamen waren bedekt met een weelde aan sieraden: oorringen van glas en cornaaliën, vingerringen, halskettingen en armbandjes van kleurige kralen en amuletten van glas en faience (fig. 12).

Objecten uit naburige graven

Uit het dikke pakket van zand en puin in het grafcomplex van Pay en Raia zijn ook vondsten tevoorschijn gekomen uit graven die in de directe omgeving, maar zelfs ook veel verder weg kunnen liggen. Bij de groot-scheepse plunderingen in het verleden is veel materiaal uit diverse graven

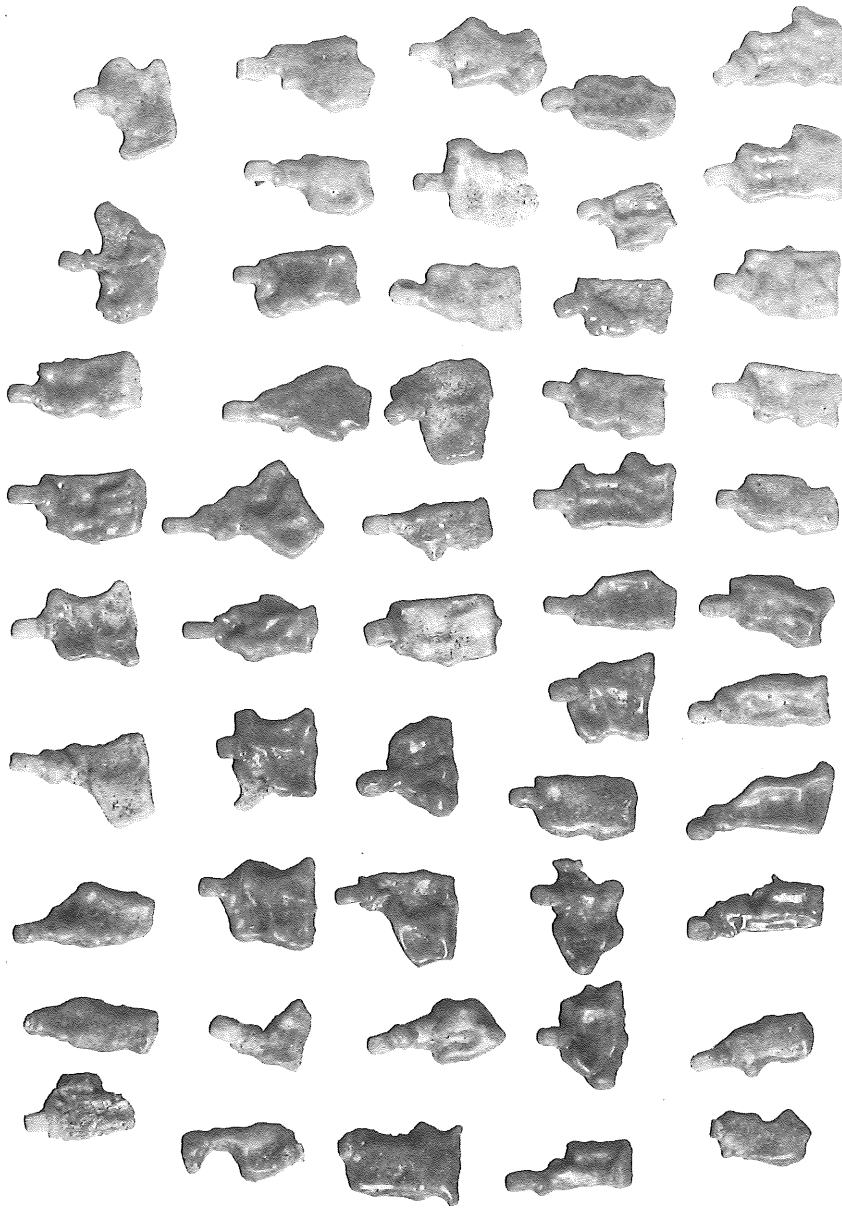

Fig. 12 — Amulethangers in de vorm van kronen en goden uit een Ramessidisch kindergraf.

versleept en door elkaar geraakt. Kleine objecten, zoals shabtis, amuletten en kralen uit verschillende perioden zijn zo binnen de muren van het graf van Pay terecht gekomen. De onderhelft van een shabti van Prinses Tia, wier graf vele meters noordwaarts ligt, geraakte op die manier verzeild in de hof van Pay. Onder deze losse vondsten zijn ook reliëfs, soms van een substantiële grootte en voorzien van interessante en fraai uitgevoerde inscripties en voorstellingen. Zij dateren merendeels uit het eind van de 18e dynastie. Er zijn reliëfs bij van nog niet eerder bekende personen, zoals de Troepencommandant en Opzichter van de Paarden, Soety. Op een ervan zien wij hoe hij samen met zijn vrouw water ontvangt van een boomgodin, een motief dat in Memphitische graven weinig voorkomt. Een ander blok, misschien uit hetzelfde graf, is gedecoreerd met de bekende voorstelling van het wegen van de ziel van de overledene, het vignet behorend bij Hoofdstuk 125 van het Dodenboek. Op een stèlefragment wordt een zekere Nehy genoemd, een beambte „van de Harem in Memphis”. Deze was vermoedelijk een ondergeschikte van Pay of Raia en heeft mogelijk de stèle aan een van deze twee gewijd.

In januari 1995 is de expeditie teruggekeerd naar Sakkara, niet om te graven, maar om de overvloedige resultaten van de afgelopen seizoenen nader te bestuderen en om restauratiewerkzaamheden uit te voeren. Het onderzoek van het ondergrondse gedeelte van het grafcomplex van Pay zal dus nog even moeten wachten, hoe groot de verleiding ook moge zijn om de schacht in de hof af te dalen.

Literatuur

Voor een algemeen overzicht van de resultaten van de gemeenschappelijke opgravingsexpeditie van de Egypt Exploration Society en het Rijksmuseum van Oudheden zij verwezen naar G.T. MARTIN, *The Hidden Tombs of Memphis. New Discoveries from the Time of Tutankhamun and Ramesses the Great* (Londen, 1991). Over opgravingen die sedert het verschijnen van deze publikatie zijn verricht, zijn onder meer de volgende artikelen verschenen: H.D. SCHNEIDER, „The Rediscovery of Iniua”, in: *Egyptian Archaeology, The Bulletin of the Egyptian Exploration Society*, Londen, No. 3 (1993), 3-5; idem, „De Erfenis van Inioeia”, in: *Scarabee, Archeologisch Magazine*, februari 1994, 27-32; G.T. MARTIN, „The Tomb of the Figs”, in: *Egyptian Archaeology, The Bulletin of the Egypt Exploration Society*, Londen, No. 5 (1994).

Verantwoording illustraties

De plattegrond op p. 5 is van de hand van K.F. Frazer. De foto's zijn gemaakt door P.J. Bomhof, hoofd Fotografische Dienst van het Rijksmuseum van Oudheden.

TELL BEYDAR: „THE MISSING LINK”?

KAREL VAN LERBERGHE & GABRIELLA VOET

„Discovering the Missing Link”, onder deze titel publiceerde in november 1993 David Keys, een bekend reporter gespecialiseerd in archeologie en geschiedenis en werkzaam bij de Engelse krant *The Independent* een interview over recente ontdekkingen in Tell Beydar. Dat artikel heeft geleid tot een wereldwijde covering van de nieuwe opgravingen: kranten, populair-wetenschappelijke weekbladen en radio- en televisieprogramma's uit Europa, de Verenigde Staten en het Midden Oosten hebben uitgebreid aandacht besteed aan de eerste resultaten van de „Euro-Syrian Excavations at Tell Beydar”. Was deze ongemeen grote belangstelling voor een zuiver wetenschappelijke missie in Boven-Mesopotamië terecht? Aan de lezer om hierover te oordelen.

De site

De site Tell Beydar bevindt zich in het noordoosten van Syrië, in Boven-Mesopotamië, een regio die nu de naam Jezireh draagt, het stroomgebied van de rivieren Habur en Balih. Deze streek, vaak Habur-driehoek genoemd, was in de Oudheid een smeltkroes van vele culturen. Eén van de redenen hiervoor is dat er voldoende regen valt om het land te ontginnen zonder intensieve irrigatie, wat diverse volkeren heeft aangetrokken om er zich te vestigen. Ook vandaag nog is het een gebied dat zeer geschikt is voor landbouw en veeteelt. De situatie was in de Oudheid tevens gunstig voor de handelskaravanen, die de centra in het Oosten verbonden met het Middellandse Zeegebied in het Westen, met Mesopotamië in het Zuiden en met Anatolië in het Noorden. De karavanen verkozen dan ook de routes die passeerden in dit vruchtbare, veilige gebied. In de 13de eeuw van onze tijdrekening vangt evenwel de ontvolking aan na de raids van de Tartaren. Wanneer de Mongoolse horden in de 15de eeuw door de Jezireh razen houdt de urbanisatie er definitief op en het gebied blijft verlaten tot omstreeks 1970, wanneer de herbevolking langzaam aan op gang komt.

Dit alles maakt het Noorden van Syrië met zijn honderden tells, die nog onaangetaast zijn, tot een paradijs voor archeologen; enkele beroemde pioniers van de Vooraziatische oudheidkunde stelden dit reeds vast in het begin van de eeuw. Bij de aanleg van de Orient Express-spoorweg deed Max Freiherr von Oppenheim nuttig onderzoek in de regio. En rond 1930

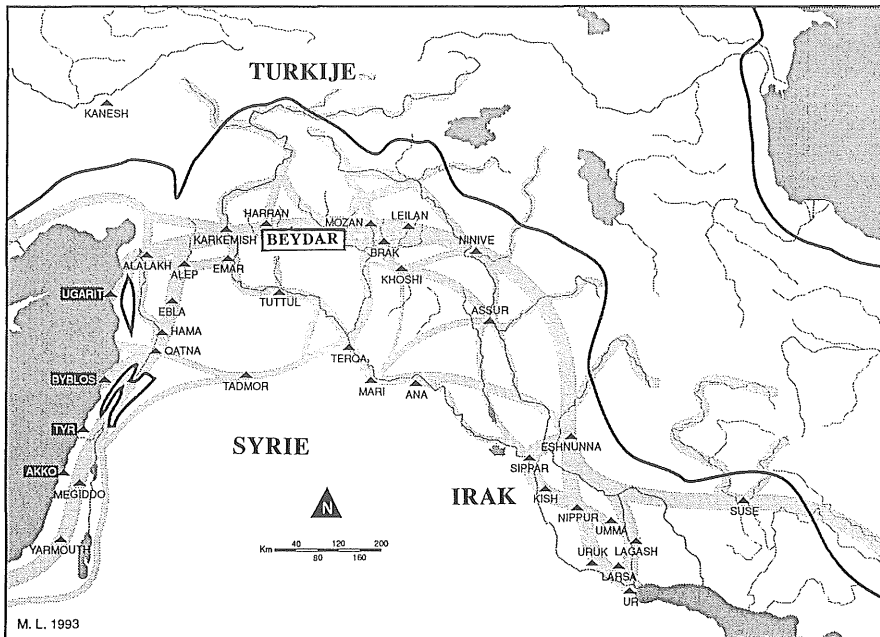

Fig. 1 — Internationale wegen in het 3de millennium v. Chr.

doorkruiste Max Mallowan samen met echtgenote Agatha Christie het gebied; uit zijn memoires blijkt dat hij ook de site Beydar bezocht en beschreven heeft. Sinds die tijd werd echter weinig archeologisch onderzoek in de regio verricht; de Assyriologie richtte zich veeleer op het klassieke kernland van de Mesopotamische beschaving: Irak. Een uitzondering waren de Engelsen, die grootschalig archeologisch onderzoek doorvoerden in Tell Brak, een site die sinds de ontdekkingen van onze campagne 1994 ook voor Tell Beydar van het allergrootste belang blijkt. Maar daar komen we verder op terug.

Sinds een twintigtal jaren is de archeologische activiteit in de Habur-driehoek spectaculair toegenomen: de belangrijkste sites waar nu wordt gewerkt zijn Tell Leylan, Tell Mozan, Tell Chuera en Tell Brak. In Tell Beydar werd voor de eerste maal gegraven in 1992, door onderzoekers en studenten uit diverse Syrische en Europese Universiteiten¹.

¹ Aan de verschillende campagnes werd deelgenomen door onderzoekers van het Syrische Directoraat Generaal van Oudheden en van de Universiteiten van Leuven, Aleppo, Münster, Madrid, Lille, Oxford en Bruxelles. Dit artikel is gebaseerd op vele uren van discussies met onze collega's archeologen en filologen te Tell Beydar.

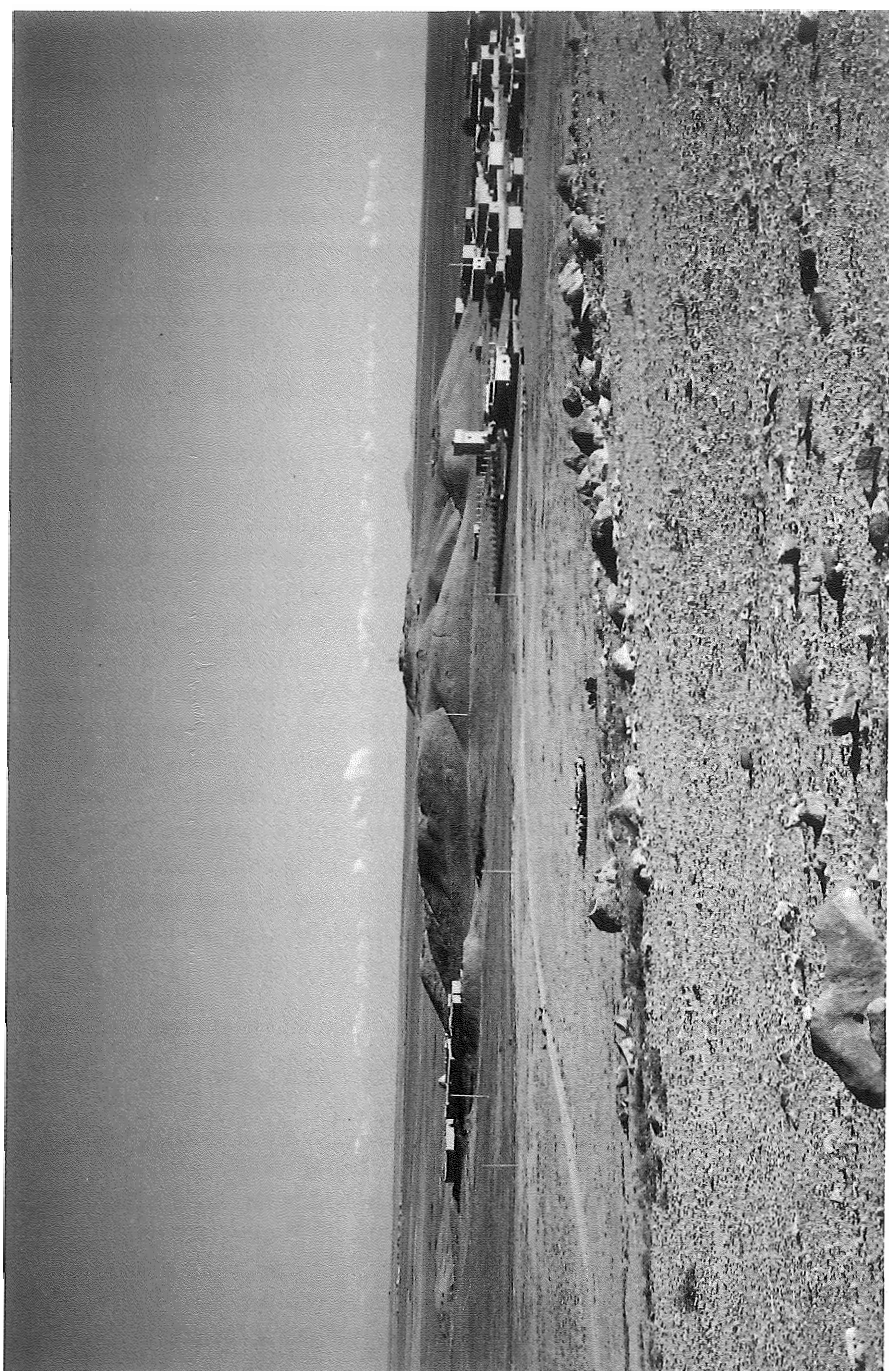

Fig. 2 — De Tell met links vooraan het opgravingshuis.

De Tell

Tell Beydar is een site van het „Kranzhügel” type. Dergelijke nederzettingen zijn gekenmerkt door hun circulaire structuur met dubbele omwalling. Slechts enkele van deze sites zijn bekend en alle liggen ze in Noord-Syrië. De Tell dankt zijn naam aan zijn specifieke vorm, want Beydar betekent „dorsvloer”. Onze Tell heeft namelijk een uitzicht dat kan vergeleken worden met de graanhoop die ontstaat door het dorsen met ezels: in het midden wordt een berg opgeworpen, die is omgeven door de loopgracht van de ezels en aan de buitenkant is er een lagere ring van gedorst koren. In de vlakte buiten de wallen van Beydar bevindt zich bovendien een zeer uitgestrekte nederzetting. De omwalde stad beslaat een oppervlakte van 30 ha., de stad buiten de wallen schatten we op ca. 100 ha.

De eigenlijke Kranzhügel heeft bewoningslagen uit het derde en uit het eerste millennium. In concreto betekent dit dat er een stad was, die uitgebouwd werd in de vroegdynastische/Sargonische tijd (ca. 2.400 tot 2.300 v. Chr.), en waar zich, vele eeuwen later in de Seleucidische periode Griekse kolonisten zijn komen vestigen. In de onmiddellijke omgeving van de centrale heuvel woonde omstreeks 1.500 v.Chr. een volk van Hurritische origine, Mitanni genaamd. Lang nadat dit volk de regio verlaten had werden de resten van de huizen gebruikt door de Assyriërs (8ste eeuw v.Chr.) als fundering voor nieuwe woningen. Alsnog onbekend zijn de vroegste occupatieperiodes van de Tell. In de sleuf die door de stadswal werd getrokken, met de bedoeling een stratigrafische sequentie op te bouwen, werd een figurine (fig. 3) van het moedergodintype aangetroffen, karakteristiek voor de streek en algemeen gedateerd rond 5.000 v.Chr. Verder onderzoek naar deze vroege periodes behoort tot de objectieven van de campagnes van de volgende jaren. Op het bijgevoegde topografische plan zijn de diverse opgravingsvelden van Tell Beydar aangegeven (fig. 4).

In het onderstaande schema worden de verschillende velden met hun datering weergegeven:

Veld	Periode	Type
A	Seleucidisch	Privé woningen
B	Vroegdynastisch III	Privé woningen
E	Vroegdynastisch III	Officieel gebouw (tempel?)
F	Vroegdynastisch III	Officieel gebouw (paleis)
G	Vroegdynastisch II-III	Huizen; wal
H	Vroegdynastisch I-II	Huizen; begraafplaats
J	Mitanni - Nieuwassyrisch	Huizen; residenties

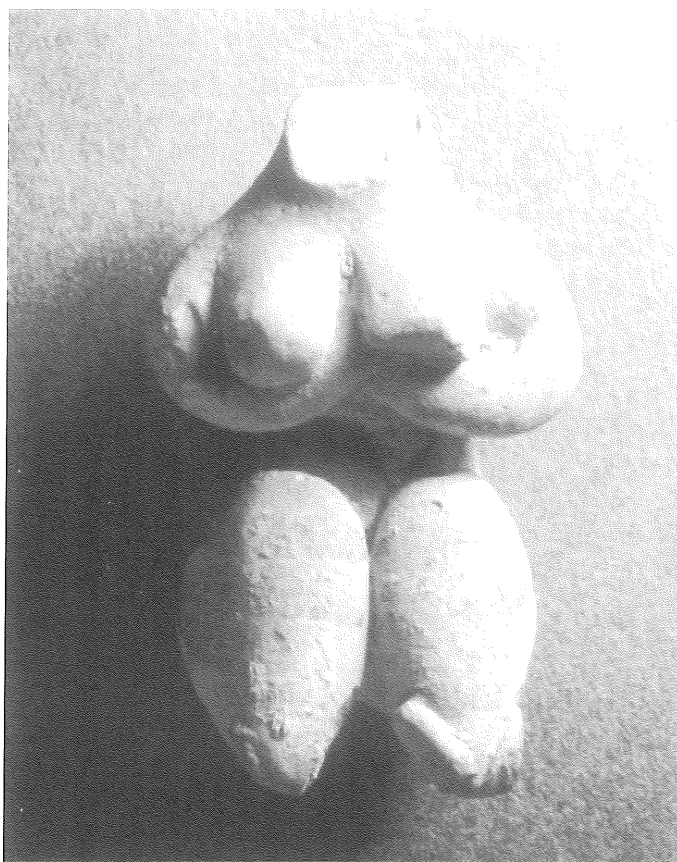

Fig. 3 — De „Venus” van Beydar

De „akropolis”

De eigenlijke akropolis wordt gevormd door één monumentaal gebouwencomplex. Deze structuur komt met een grote graad van waarschijnlijkheid overeen met het paleis (é.gal), dat in de teksten uit Beydar vermeld wordt. Drie campagnes (1992-1994) hebben aan de oostzijde verscheidene kamers blootgelegd, die door de voorraadkruiken, maalstenen, kookpotten, brazero's en diverse installaties kunnen geïdentificeerd worden als keukens en voorraadruimtes. In het noorden, aan de andere zijde van het geodetisch punt op de top van de Tell, bevinden zich de meer officiële vertrekken. In het oog springend is hier een erg verzorgde kamer met een dikke pleisterlaag op vloer en muren, klaarblijkelijk berekend op rijkelijk gebruik van vloeistoffen. Deze kamer,

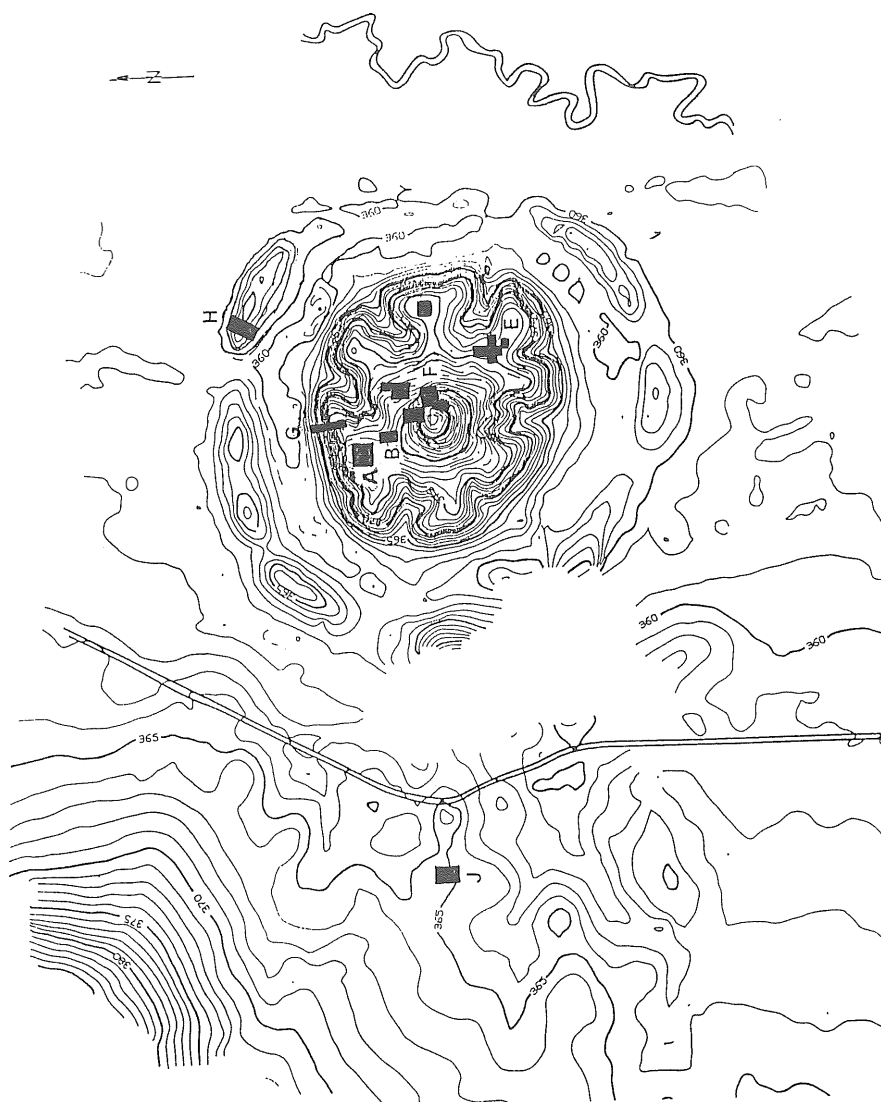

Fig. 4 — Topografisch plan.

waarvan we vermoeden dat ze kon gebruikt worden voor cultische reinigingen, heeft een intacte afvoerinstallatie: ze bestaat uit bodemloze vaten van gebakken potaarde, die netjes in elkaar passen en zo 19 meter afdalen in het hart van de Tell. Verder onderzoek zal nog moeten uit-

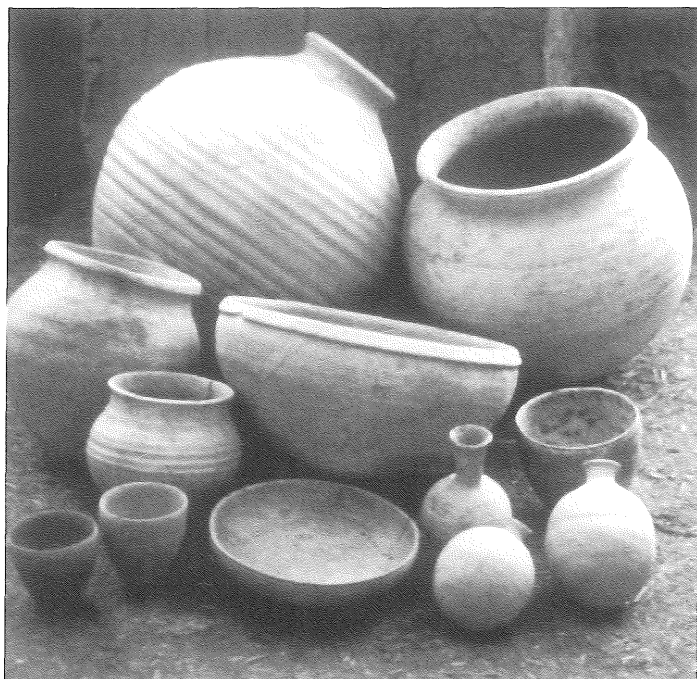

Fig. 5 — Aardewerk uit het graf van de „Birdman” (ca. 2.350 v. Chr.).

wijzen hoe dit afwateringssysteem heeft gewerkt en hoe de verbinding was met de omgeving van de bovenstad. Het complex heeft drie bouwfases gekend, waarvan er twee kunnen geplaatst worden in de zogenaamde Vroegdynastisch III periode en één in de vroeg Oudakkadische tijd.

Bijzonder spectaculair en van groot wetenschappelijk belang in verband met de begrafenisrituelen is de ontdekking aan de oostkant van de akropolis, onmiddellijk boven de vloer van de keukeninstallaties, van een vrij monumentaal graf waarvan de bijgaven zich nog in situ bevonden: 14 grote en kleine potten, 2 bronzen pinnen en 3 roofvogels (fig. 5). Gebrek aan tijd liet nog niet toe om de relatie van het graf met de structuren onder het geodetisch punt uit te zoeken. Kan dit de ingang zijn van een grafcomplex?

Bovenop het complex uit het derde millennium werd een Seleucidisch graf aangetroffen, waarin zich naast bronzen bijgaven een skelet bevond met zilveren munt in de mond. Dankzij deze munt kan het graf gedateerd worden onder Antiochus I of III.

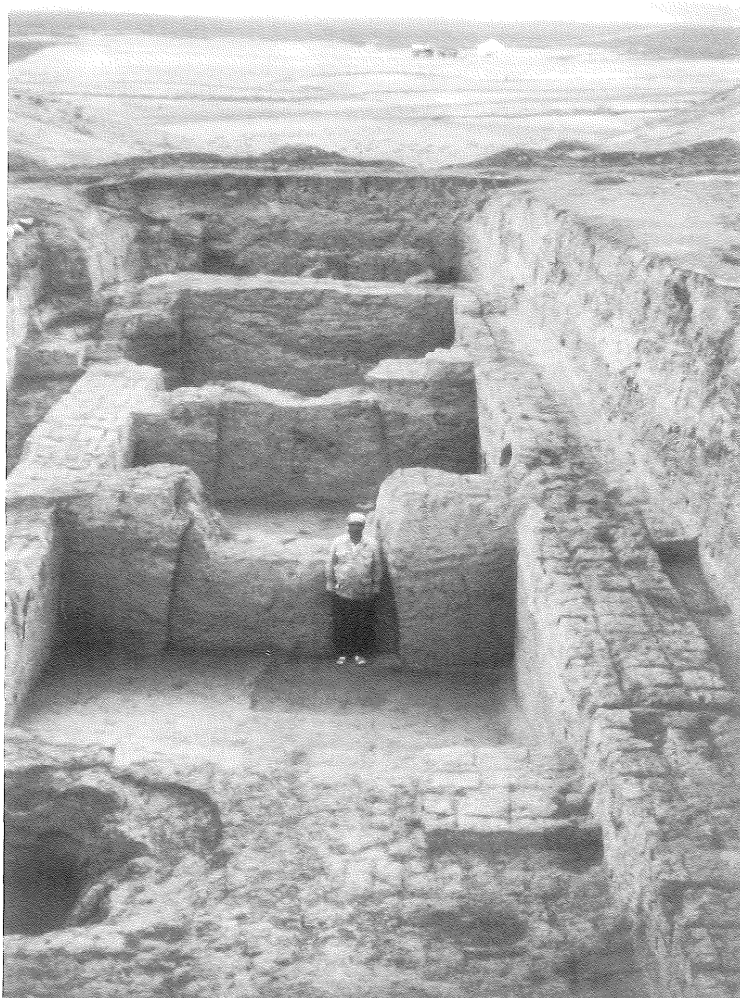

Fig. 6 — De „tempel” (ca. 2.400 v. Chr.).

De bovenstad

Uit de teksten ontdekt te Beydar blijkt dat de stad ingedeeld was in kwartieren, genoemd naar de erbij aansluitende poorten. Hier uit zich een traditie in het Midden Oosten: ook steden zoals Aleppo, Damascus of Sanaa hebben dergelijke benamingen tot vandaag behouden. Zeven poorten komen voor in onze tabletten; enkele ervan dragen de naam van een

godheid uit het pantheon van Beydar, zoals Shamash en Shamagan. Het lijkt evident dat de zeven poorten te relateren zijn aan de zeven denivellaties op het terrein, die ook duidelijk herkenbaar zijn op het topografisch plan (fig. 4).

Een monumentaal gebouw bevindt zich aan de zuidoostelijke zijde van de bovenstad (veld E). De functie ervan is voorlopig nog onduidelijk, aangezien er bijzonder weinig objecten in werden aangetroffen. Het gebouw werd namelijk in een latere fase opgevuld met leemtichecks, nadat het vrij zorgvuldig was leeggeruimd. Mogelijk betreft het hier een tempel, zeker is dat dit gebouw met gewelfde doorgangen opgetrokken werd aan het einde van het derde millennium (fig. 6).

Aan de noordkant van het paleis, op een tien meter lager gelegen plateau, bevindt zich het woongedeelte (veld B) van de stad: hier werden kleine huizen uit de vroegdynastische periode aangetroffen, die gebouwd waren langs een van riolering voorziene straat. In drie kamers van één huis werden tijdens de campagnes 1993 en 1994 ca. 140 spijkerschrift-tabletten en -fragmenten teruggevonden, waarvan vele in zeer goede staat bewaard zijn. Tot de courante vondsten in deze woonwijk, en ook in het paleis en in de „tempel”, behoren kleiklonten, die gebruikt werden om voorraadskamers en -kruiken te verzegelen; daartoe werden bovendien zegels afgerold op deze klonten. Dergelijke mooie objecten (fig. 7) zijn niet alleen van belang voor iconografisch onderzoek, ze geven ons tevens een inzicht in het administratief systeem van een stad uit het late derde millennium. Opmerkelijk bij dit alles is de bijzonder goede staat waarin de gebouwen van de bovenstad, nochtans opgetrokken in ongebakken leemtichecks, zich bevinden. Pleisterlagen met resten van beschildering en intact bewaarde voorraadskruiken, schalen en potten zijn hier erg courant.

Wat was de functie van het „tablet house”?

Enige voorzichtigheid is hier geboden bij het zoeken naar een plausibel antwoord. Zoals boven reeds aangehaald, trof men drie bouwfasen aan in het paleiscomplex; ook de woonwijk in de bovenstad kende verschillende bouwfasen. We weten dat de spijkerschrift-tabletten niet tot de jongste bewoningsfase behoren. Ze werden aangetroffen in drie verschillende kamers, sommige op de vloer, andere onder de bodem of ook wel onder de pleisterlaag. Door vergelijking van het met de tabletten geassocieerde aardewerk met materiaal van het paleis blijkt onomstotelijk dat het geheel in de woonwijk archeologisch te dateren is in het Vroegdy-

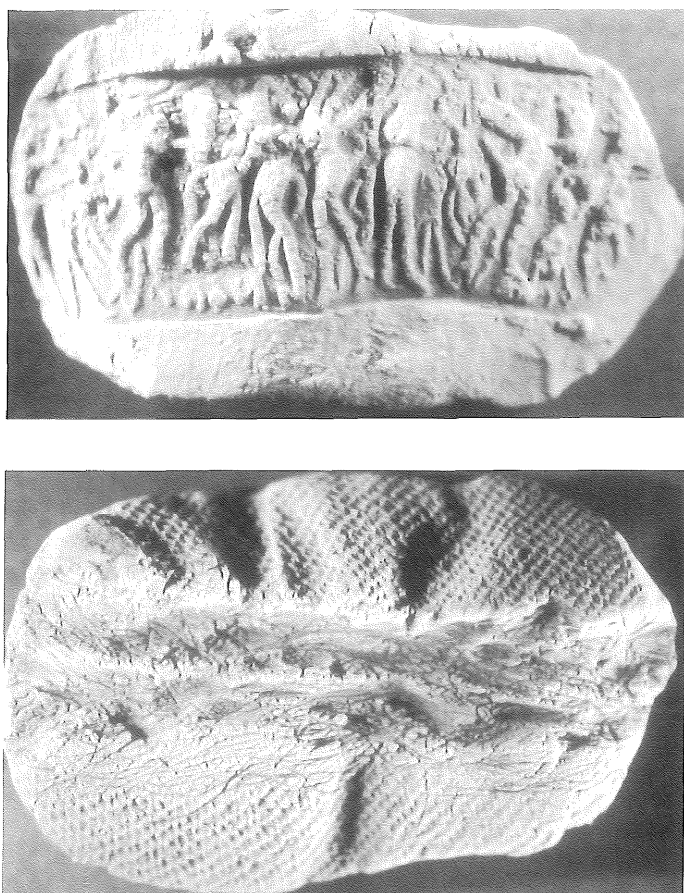

Fig. 7 — Kleiklomp met zegelafrolling; de achterkant toont de sporen van textiel en afsluitsnoer. Het object werd voor de foto behandeld met ammoniumchloride (foto G. Voet).

nastisch III, eerder dan in de latere Oudakkadische periode. Deze bevinding sluit volledig aan bij aanwijzingen verkregen uit de vorm van de tabletten en de paleografie. Niettegenstaande het feit dat de tabletten zich –minstens gedeeltelijk– niet meer in hun oorspronkelijke context bevonden, kunnen we toch uit de vondstomstandigheden enkele belangrijke vaststellingen doen omtrent de functie van het „tablettenhuis”. In het algemeen trof men in de gebouwen van de bovenstad de typische objecten aan die wijzen op huishoudelijk gebruik, zoals voorraads kruiken, ovens en maalstenen. Niets daarvan echter in het tablettenhuis. Hier kwamen ronde kleiballen, nog onbeschreven, voorgevormde tabletten en ook

herkneede, want fout beschreven tabletten te voorschijn naast verzegelingen van de zakken, waarin de tabletten zich in de Oudheid moeten bevonden hebben. Dit alles lijkt er op te wijzen dat in dit huis activiteiten plaatsvonden, die te maken hadden met de administratie van de stad. De inhoud van de teksten lijkt deze interpretatie te bevestigen: bijna alle tabletten bevatten administratieve teksten, die handelen over het beheer van vee, graan en personeel (fig. 8); daarnaast komen ook nog drie korte schoolteksten voor.

Zijn er nog teksten te verwachten tijdens de volgende campagnes?

Dit lijkt ons een quasi-zekerheid. Zowat in elk veld waar dit seizoen gewerkt werd kwamen tabletten tevoorschijn: een gebroken rantsoenlijst werd opgediept in een bijvertrek van het paleis, twee fragmenten kwamen uit de „tempel” aan de oostkant van de bovenstad. En zelfs buiten de stadsomwalling, in de Mitanni-nederzetting werd een schooltekstje teruggevonden; groot was de verbazing van de opgravers toen bleek dat ook dit tabletje uit het derde millennium dateerde.

Het belang van de Beydar tabletten

Een summiere schets van het tot heden toe ontdekte materiaal in Noord-Syrië maakt dit belang ongetwijfeld duidelijk. Geen enkel tablet uit de vroegdynastische periode werd voorheen teruggevonden in de Jezireh. Slechts enkele later gedateerde, Oudakkadische teksten, zijn ons bekend uit Tell Mozan, Tell Brak en Chagar Bazar. We dienen dus een heel eind verder te zoeken naar contemporain materiaal: het welbekende Mari, op de grens met Irak, heeft 40 vergelijkbare tabletten. Verder is er uiteraard het beroemde archief van het westelijk gelegen Ebla. Het nauwst aansluitend epigrafisch materiaal komt echter uit het eigenlijke Mesopotamië met centra zoals Kish. De vondst van in totaal 144 tabletten te Beydar toont dus aan dat omstreeks 2.400 v.Chr. het verafgelegen Noord-Syrië „geletterd” was. Nu wordt eveneens duidelijk dat de juridische en administratieve instellingen van deze regio vergelijkbaar zijn met die van Mesopotamië in het Zuiden. Voor de eerste maal krijgen we een idee van de taal, de metrologie, het dateringssysteem en het pantheon van het Noord-Syrische Mesopotamië.

Schrift en taal

In deze bijdrage kan niet in detail ingegaan worden op het paleografisch onderzoek van de Beydar teksten; we volstaan met enkele algemene vast-

Fig. 8 — Fotografie van tabletten: links zonder behandeling, rechts na beroking met ammoniumchloride (foto K. Van Lerberghe).

stellingen, en verwijzen verder naar de voor volgend jaar voorziene publicatie van de eerste teksten. Uiteraard verwachtten we in Beydar gelijkenissen in schriftelijke traditie met het in West-Syrië gelegen Ebla. Onderzoek van het tekenrepertorium, de tekenvormen en de orthografie wijzen er echter op dat Beydar veeleer aansluit bij de meer zuidelijke regio's. Niet alleen zijn er sterke gelijkenissen met Mari, maar eveneens met sites in Babyloonië, zoals Nippur en Adab. Qua datering lijken onze teksten jonger te zijn dan deze uit Fara en Abu Salabikh².

Niet uitsluitend voor de vergelijkende semitistiek maar eveneens voor onze kennis van de volkeren en maatschappijen van Voor-Azië is de taal van Beydar van groot belang. Sinds twintig jaar geleden het Ebla archief ontdekt werd is het inordenen van zijn taal binnen de Semitische talengroep immer een punt van discussie geweest. Steeds meer sporen van Oudsemitisch (zoals de Amerikaanse assyrioloog R. Biggs deze taal noemt) worden de laatste decennia teruggevonden in Presargonische tabletten uit Zuid-Babylonië (Abu Salabikh, Kish) en Mari. Uit de vondsten van vorig jaar bleek reeds duidelijk dat Beydar zich bij deze traditie

² Een volledige discussie over de datering, de paleografie en specifieke studies over de inhoud van het archief, de taal enz. zullen gepubliceerd worden in de reeks Subartu, Brepols, Turnhout. Volume 2 van deze nieuwe reeks betreft de uitgave van de teksten. Bijdragen worden geschreven door H. Hamade, F. Ismail, W. Sallaberger, Ph. Talon en K. Van Lerberghe. De publicatie is voorzien voor aanvang 1996.

aansluit. Het nieuwe materiaal van de herfst 1994 heeft ons toegelaten tot een beter inzicht in de taal en de taalverwantschappen te komen. Over welke gegevens kunnen we nu beschikken? Door het feit dat het hier bijna uitsluitend om administratieve teksten gaat zijn de aanwijzingen uiteraard beperkt: vaak betreft het technische termen, beroepsnamen, dierensoorten enz.; die worden hoofdzakelijk geschreven met Sumerogrammen. De basiselementen voor de identificatie van deze Vroegsemitische taal — een Presargonisch Akkadisch — kunnen we hier slechts opsommen. Het betreft preposities, pronomina, telwoorden, enkele nomina en drie verbaalvormen. Ook komen een groot aantal eigennamen voor: alle met zekerheid toewijsbare persoonsnamen zijn Semitisch. In de publicatie van de teksten zal uitvoerig worden ingegaan op deze kwestie. Samenvattend kan men zeggen dat de Semitische component zeer overwegend is in het materiaal; enkele Sumerische persoonsnamen kunnen voorkomen, maar ook daar kan men aannemen dat ze een variante weergave zijn van een Semitische naam. Zeer opmerkelijk en historisch belangrijk is dat in de Beydar teksten geen enkele Hurritische naam werd teruggevonden, waar dit wel het geval is in sites uit de nabije omgeving, zoals Tell Brak en Tell Mozan. Het tekstmateriaal uit Brak en Mozan is echter jonger en gedateerd in de Laatsargonische tijd. Kan dit betekenen dat we hier een dateringselement hebben voor het binnendringen van de Hurrieten in de Habur-driehoek, namelijk tussen het Vroegdynastisch III en de Laatsargonische periode? De te verwachten tekstvondsten tijdens de volgende seizoenen kunnen wellicht meer duidelijkheid brengen. Toch is ook hier voorzichtigheid geboden: we mogen niet vergeten dat bijna al onze tabletten stammen uit één huis en dat ze alle betrekking hebben op éénzelfde sector van de administratie van Beydar (nl. het beheer van dieren). Het is dan ook niet uit te sluiten dat deze sector van de economie voorbehouden was aan mensen van Semitische origine.

Kalender en pantheon

Een aanmerkelijk gedeelte van onze teksten is gedateerd. De datering beperkt zich echter tot maandnamen; nooit wordt dag of jaar vermeld. Voor elke maand van het jaar hebben we de bijbehorende naam teruggevonden. De structuur van deze maandnamen is zeer uniform: ze vangt aan met ITI.SAR of UD.SAR, hierop volgt een godennaam of de naam van een goddelijke „heer” van een stad. Niet alle godennamen zijn onmiddellijk herkenbaar. Voor de goden Shamash (de zonnegod), Shamagan en Ishhara stelt zich geen probleem, ze behoren tot het tra-

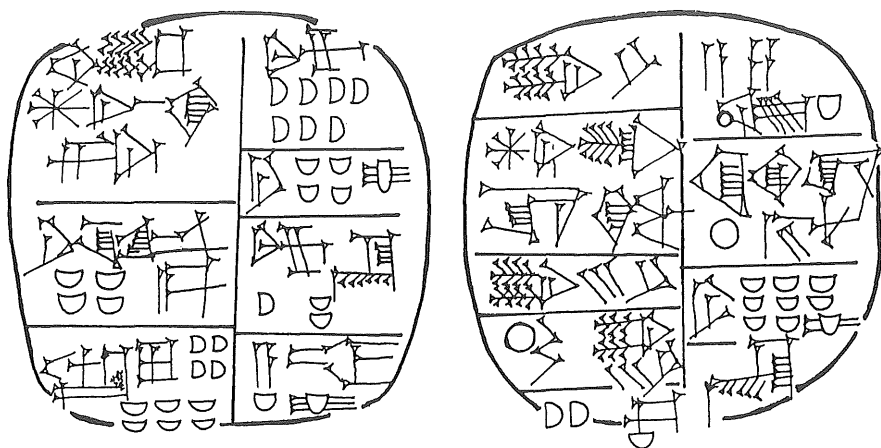

Fig. 9 — Handkopie van een tablet (kopie K. Van Lerberghe).

ditionele pantheon. ITI.SAR of UD.SAR is een weergave van het Sumerische *usakar*, de „nieuwe maan”. Daar waar deze kalender van Beydar volledig nieuw is en waarschijnlijk uitsluitend in gebruik in de Noordsyrische regio, is daarentegen het gebruikte systeem, nl. de identificatie van elke maand door de naam van een godheid, niet origineel. Dit type kalender wordt de jonge Semitische kalender genoemd en is ook bekend in Ebla³.

De metrologie en de inhoud van de potten

Aangezien we hier met administratieve teksten te maken hebben, veelal handelend over de distributie van gerst voor dieren en werklui, zijn we goed ingelicht over het metrologisch systeem. De basis van het systeem is de *silā*, ongeveer 1 liter. De overgangen naar grotere eenheden wekken wel enige verbazing, omdat ze slechts gedeeltelijk aansluiten bij wat we kennen uit andere regio's. Hier volgt een kort overzicht met als basis de *silā*: 1 *silā*; 1 *ban* = 10 *silā*; 1 *bariga* = 60 *silā*; 1 *gur* = 600 *silā*. Deze laatste overgang is verrassend, want zulke grote sprongen zijn van elders onbekend; de standaard-Sumerische *gur* in het derde millennium is 240 *silā* en de Akkadische *gur* is 300 *silā*. Voorts blijkt uit de rantsoenlijsten dat 10 *gur* overeenkomt met de maat die steeds weergegeven wordt door het

³ Een goed overzicht van de kalenders in Mesopotamië wordt gegeven in het boek van M. COHEN, *The Cultic Calendars of the Ancient Near East*, Bethesda, 1993. De zogenaamde jonge Semitische kalender wordt er besproken op p. 30-34.

Semitische woord *miat*:, „100”, wat aantoont dat de basis voor de grotere maten niet de *gur* is maar de kleinere *bariga*. Dit geldt eveneens voor de grootste eenheid *lim*, „1000”. Dankzij de goede bewaringstoestand van het aardewerk was het voor ons niet moeilijk om de inhoud van de diverse recipiënten na te gaan. Hiervoor werd een groep samengevonden potten uitgezocht. Uiterst merkwaardig is dat de inhoud van deze potten steeds een veelvoud of een onderverdeling bleek te zijn van de liter. Zelfs de kleinste bekertjes en flessen zijn perfect gecalibreerd, een bewijs van de grote techniciteit van de pottenbakkers uit de Oudheid (de potten en bekertjes van figuur 5 hebben de volgende inhoud: 0,1 - 0,2 - 0,5 - 1 - 2 - 5 - 6 - 9 - 15 liter).

De geografie en de relatie met Tell Brak

Het Beydar-archief geeft informatie over talrijke steden, die echter onzeggens alle onbekend zijn uit andere teksten van dezelfde periode (vb. Ishgar, Sulum, Ammalum). Het lijkt dan ook logisch hieruit af te leiden dat het steden betreft die in de onmiddellijke omgeving gelegen waren en waarvan Beydar het administratieve centrum was. Eén belangrijke uitzondering is echter de stad Nagar: ze is goed bekend uit Mesopotamische contemporaine en latere bronnen en wordt vaak beschreven als de hoofdstad van een rijk. Eén tekst uit ons archief geeft een opsomming van de heersers (*en*) van de diverse steden. Vooraan staat de *en* van Nagar, aanduidend dat dit het belangrijkste centrum van de regio was. Wat was de relatie van deze heerser met onze site? Een groep teksten maakt duidelijk dat een niet nader bepaalde heerser op regelmatige tijdstippen een reis maakte naar Beydar. Eén tot zes dagen bleef hij ter plaatse. Tijdens zijn oponthoud zorgde de Beydar administratie voor de rantsoenen van zijn ezelspannen, die tussen de 36 en 88 dieren telden. Wat was de reden voor deze reizen van de heerser? Voorlopig blijven de gegevens hierover zeer schaars. Blijkbaar kwam hij om cultische redenen, namelijk om deel te nemen aan de cultus van Shamagan en aan het cultisch slachten van de dieren. Belangrijk voor onze kennis van de politieke en maatschappelijke structuren is de vermelding dat hij naar Beydar kwam „voor de raadsvergadering (Sumerisch = *unken*)”. Deze raad van heersers was een instelling, goed bekend zowel in Mesopotamië als in Syrië. Vraag blijft echter wie deze heerser was. Eén tekst geeft hier enig uitsluitsel: hij vermeldt namelijk dat de *en* van Nagar rantsoenen heeft ontvangen voor elf ezelspannen voor een periode van vier dagen. Het is dan ook waarschijnlijk dat het hier gaat om de reizende *en*. Indien zo, dan komt Beydar plots uit zijn historisch isolement. Nagar kan

bijna zeker geïdentificeerd worden met de reeds herhaaldelijk vermelde site Tell Brak, die in vogelvlucht ca. vijftig kilometer oostelijk van Beydar gelegen is. Beydar blijkt in de vroegdynastische tijd dus een administratief centrum geweest te zijn, dat deel uitmaakte van het bekende rijk van Nagar. De 144 teksten die tot dusver ontdekt werden, brengen het geheimzinnige Noord-Syrië in het derde millennium v. Chr. plots tot leven. De quasi-zekerheid die we hebben dat in de toekomst nog meer spijkerschrift-tabletten zullen opduiken is voor ons een bijzondere stimulans om het ongemeen boeiend onderzoek in Tell Beydar met enthousiasme voort te zetten.

KARTHAGO: DE PHOENICISCHE STAD ONDER HET ROMEINSE CARTHAGO*

ROALD DOCTER

Inleiding

Een allesvernietigende brand maakte in het jaar 146 voor Chr. een einde aan één van de grootste metropolen van de antieke wereld. Dit voor de Romeinen zo succesvolle einde van de derde Punische oorlog zou Karthago voorgoed van de aardbodem hebben moeten wegvagen. Voor archeologen betekent een dergelijk antiek voornemen een uitdaging van de eerste orde. Niet voor niets is Karthago dan ook sinds de negentiende eeuw onderwerp van archeologisch onderzoek geweest. Dat dit onderzoek niet volgens de huidige wetenschappelijke standaarden werd uitgevoerd behoeft geen betoog. Vooral de antieke necropolen konden zich daarbij in een warme belangstelling verheugen. Een recente inventarisatie heeft uitgewezen dat er sinds de vorige eeuw meer dan 3000 graven rond Karthago zijn opgegraven. Publicatie is bij het merendeel daarvan achterwege gebleven. De magazijnen van de twee belangrijkste musea in Tunesië, het Bardo museum in Tunis en het Byrsa museum in Karthago (Musée National de Carthage), puilen uit van het ongepubliceerde materiaal uit deze Karthaagse grafvelden. Ook alle grote Europese musea, waaronder het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden en het Allard Pierson Museum in Amsterdam, bezitten voorwerpen uit Karthago [BRIESE - DOCTER, in druk; DOCTER 1994 in druk]. De kennis van Karthago beperkte zich tot zo'n twintig jaar geleden dan ook voornamelijk tot datgene wat uit de graven viel af te leiden en wat altijd zichtbaar was gebleven of direct onder de oppervlakte van het antieke stadsgebied werd aangetroffen. Wat deze laatste categorie van archeologische overblijfselen betreft, ging het daarbij in het algemeen om Romeinse ruïnes die stammen uit de periode van ná 29 voor Chr., toen op de plaats van het Phoenicische Karthago een Romeinse kolonie werd gesticht onder de naam Colonia Iulia Concordia Carthago. Een verdere

* Deze interpretatie van de vondsten, in de Duitse betekenis van „Funde und Befunde”, steunt op een samen met Hans Georg Niemeyer, Angela Rindelaub en Hauke Christen uit Hamburg geschreven tekst, die gedeeltelijk al in voorlopige berichten is gepubliceerd [*Vorbericht I, II*]. De definitieve publicatie van de opgraving is in voorbereiding. Een eerdere Nederlandse versie verscheen in het mededelingenblad van de afdeling archeologie van de Rijksuniversiteit Leiden [DOCTER - KOENS 1994].

Fig. 1 — Opgraving onder de Decumanus Maximus en Cardo X, naar het noorden gezien; stand 1993 (foto: D. Jahn, Hamburg).

beperking van het onderzoeksterrein werd nog gevormd doordat de eerste archeologen die stelselmatig in Karthago hebben opgegraven, de missiepaters of Witte Paters, een zekere voorkeur voor Vroeg-Christelijke ruïnes aan de dag legden. Deze stand van zaken, gevoegd bij de vrijwel volledige stilte in de geschreven bronnen, maakte dat het Phoenicische Karthago ondanks alle rijke vondsten tot voor kort nauwelijks, en dan slechts eenzijdig, bekend was.

Aan het begin van de jaren zeventig luidde de Tunesische Oudheidkundige Dienst de noodklok, omdat the antieke stadsgebied van Karthago in toenemende mate verwoest dreigde te worden door de bouw van moderne

villa's. Karthago had zich inmiddels als vooroord van de hoofdstad Tunis tot het 'Wassenaar van Tunesië' ontwikkeld. Onder beschermheerschap van de UNESCO werd de hulp ingeroepen van de internationale archeologische gemeenschap om door middel van opgravingen te redden wat er te redden viel en tegelijk het belang van Karthago politiek aanschouwelijk te maken [ENNABLI 1992]. Alle braakliggende terreinen in the stadsgebied werden archeologisch monument verklaard en als concessies aan de diverse archeologische scholen toegewezen. Opmerkelijk genoeg bleef de belangstelling, chronologisch gezien, opnieuw beperkt tot de Romeinse periode en de Punische bloeiperiode kort voor de verwoesting van Karthago, d.w.z. de tweede eeuw voor Chr. Slechts aan de rand van de stad werden vroegere (hoofdzakelijk vijfde- en vierde-eeuwse) vondsten gedaan, de zeemuur en de daarachterliggende kustbebouwing [RAKOB 1990]. Na afsluiting van dit UNESCO-project werd het onderzoek door een aantal buitenlandse missies op beperkte schaal voortgezet. Zo begon de Duitse architect-archeoloog Friedrich Rakob een onderzoek naar de omvang en de ontwikkeling van the Voor-romeinse Karthago door middel van mini-sondages van ca. 2×2 m. overal in the antieke stadsgebied.

Als direkt uitvloeisel van dit onderzoek door het Deutsches Archäologisches Institut in Rome werd in 1986 de Hamburgse archeoloog Hans Georg Niemeyer, die zijn sporen op het gebied van het Phoenicische nederzettingsonderzoek in Zuid-Spanje had verdiend, uitgenodigd de nederzetting op een grotere oppervlakte op te graven. Uit het onderzoek van Rakob was als onbedoeld resultaat naar voren gekomen, dat precies op de plaatsen waar het Romeinse wegennet had gelegen, slechts een homogene laag verwoestingspuin de Romeinse stad van de Punische en Phoenicische lagen scheidde. Aangezien in post-antieke perioden het plaveisel al gelicht was om als bouw materiaal hergebruikt te worden, zou een opgraving in het tracé van een Romeinse straat geen ongewenste archeologische fenomenen, zoals mozaïeken, opleveren.

De combinatie van het antieke Romeinse wegennet met de plattegrond van Karthago en de daarop aangegeven braakliggende terreinen gaf het kruispunt van de Decumanus Maximus met de tiende oostelijke dwarsstraat (Cardo X) als de meeste gunstige plek om de Phoenicische stad over een groot oppervlak in beeld te brengen (fig. 1, 2). In het voorjaar van 1986 werd met de opgraving begonnen en in het najaar van 1993 vond de vijfde en afsluitende campagne plaats. De auteur van dit bericht is sinds 1987 bij deze opgravingen en de publicatie ervan betrokken [*Vorbericht I, II*]. Als uitvloeisel daarvan zijn ook steeds meer Nederlandse archeologen bij het project betrokken geraakt. Niet alleen deden Nederlandse studenten aan dit

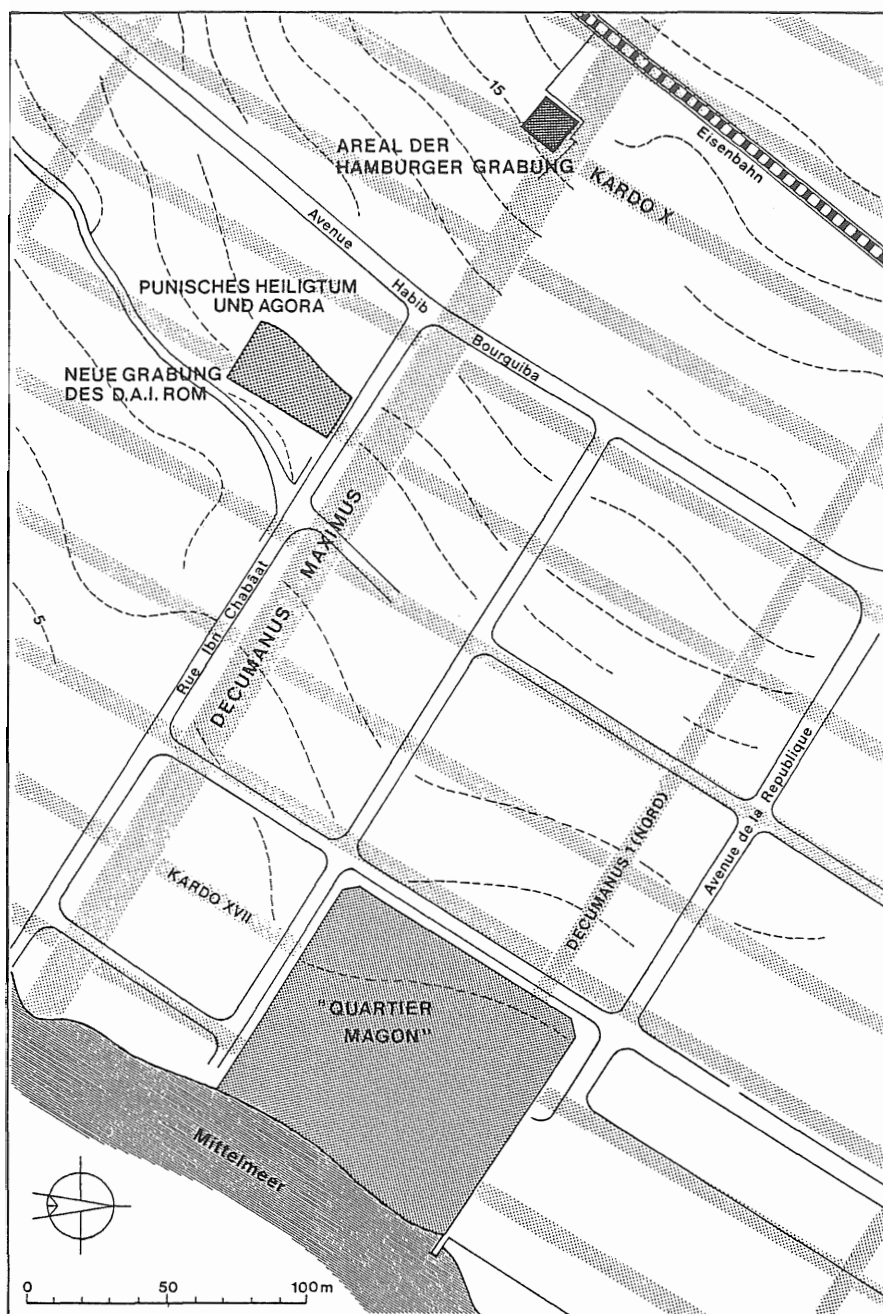

Fig. 2 — Plattegrond van het stadsgebied van Karthago met plaats van de Hamburgse opgraving (naar *Vorbericht I*, 203 fig. 1).

Hamburgse project mee, maar ook wordt thans in de uitwerking van de vondsten gebruik gemaakt van Nederlandse expertise op een aantal terreinen. In de eerste plaats wordt sinds twee jaar aan het Instituut voor Aardewerktechnologie van het Archeologisch Centrum in Leiden een onderzoek gedaan naar de vervaardigingstechnieken van transportamforen, die in de opgravingen in Karthago gevonden zijn. Dit onderzoek ondersteunt het promotie-onderzoek van ondergetekende, dat het in stratigrafie gevonden amforenmateriaal uit de Phoenicische nederzettingen Toscanos (Zuid-Spanje) en Karthago tot onderwerp heeft. In de tweede plaats worden door H. Koens in het Allard Pierson Museum (Amsterdam) de metaalvondsten uit de vijf opgravingscampagnes geconserveerd en waar nodig gerestoureerd.

De opgraving onder de Decumanus Maximus

In het centrum van de antieke nederzetting ligt tegenwoordig een terrein braak, dat omsloten wordt door het tracé van het lokale treintje (TGM), de hoofdweg van het moderne Carthage — de Avenue Habib Bourguiba —, de supermarkt 'Le Passage' met de 'Cinéma Carthage' en moderne villa-bebouwing (fig. 2). Hier heeft de oost-west verlopende Romeinse Decumanus Maximus, komend vanaf de Byrsaheuvel richting zee, de noord-zuid verlopende Cardo X gekruist. Op deze kruising, onder minder dan een meter verwoestingspuin uit 146 voor Chr., werden resten van de Phoenicische nederzetting gevonden, die een goed beeld geven van de stad vanaf de vroegste bebouwing op deze plaats (fig. 1 en 5). In het hiernavolgende zullen enige resultaten van de opgraving nader worden belicht.

De opgraving begon in 1986 als een kleine sondage tot op de maagdelijke bodem. In de hieropvolgende vier campagnes werd het opgravingsterrein successievelijk uitgebreid; het beslaat inmiddels een oppervlak van ca. 500 m² (fig. 1 en 5). In totaal zijn thans de resten van een zestal huizen gevonden, waarvan er slechts één volledig binnen de grenzen van de opgravingsput ligt. Deze huizen zijn in hun opeenvolgende bouwfases en verbouwingsfases te volgen vanaf de eerste bewoning op deze plek, ergens in het midden van de achtste eeuw voor Chr., tot aan de verwoesting van 146 voor Chr. (fig. 3). Bovendien is op deze plek, maar vooral aan de randen van de put, de bouwgeschiedenis van de Romeinse en Byzantijnse stad gedocumenteerd. Op de voorgrond van fig. 1 is nog een Romeinse vloer in aardewerkmozaïek te zien, die bij het zuidoostelijke hoekhuis op de Romeinse kruising behoorde [vergelijk RAKOB 1990, pl. 53b]. In totaal zijn voor het enige compleet opgegraven Phoenicische huis (Huis 1) negen

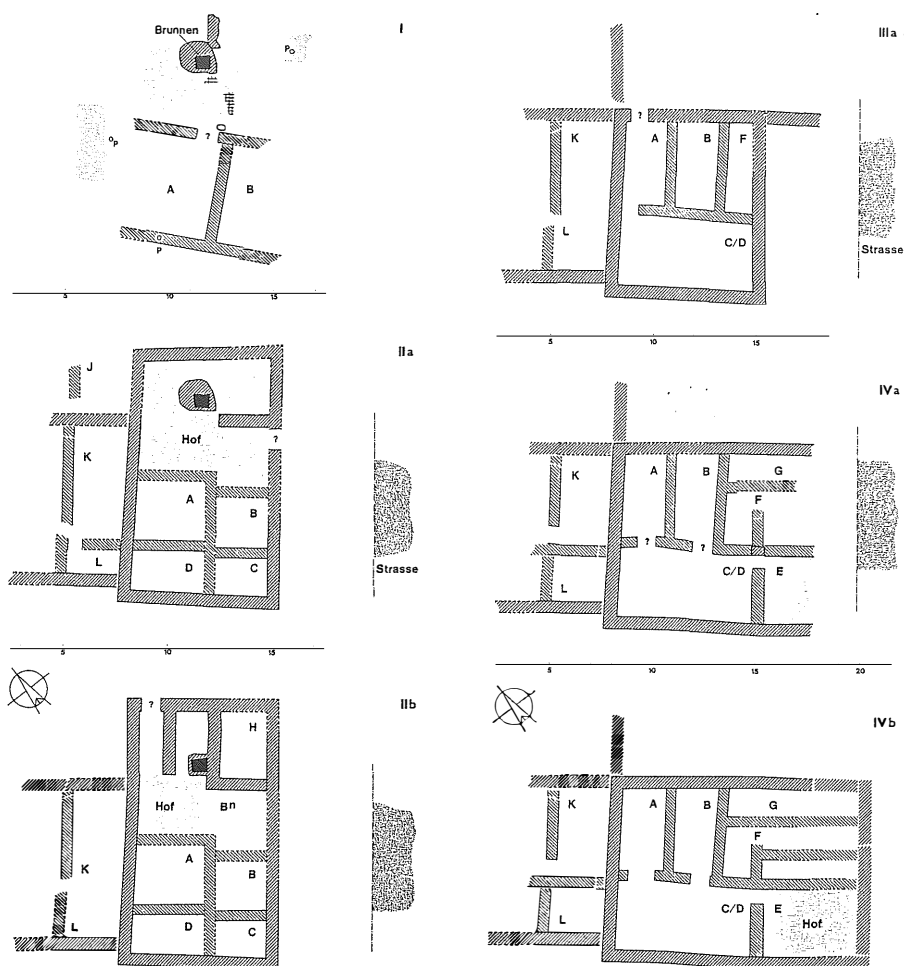

Fig. 3 — Reconstructie-plattegronden van de huizen in de Hamburgse opgraving, archaïsche fasen I-IV; stand 1991 (naar *Vorbericht I*, 204 fig. 2-3).

openvolgende bouwfases onderscheiden, elk weer verdeeld in twee of meer gebruikslagen (vloeren). De overige huizen op de site vertonen een vergelijkbare periodisering, met slechts kleine chronologische afwijkingen.

Opmerkelijk is dat de eerste bebouwing op de site (fase I), in het centrum van het archaïsche stadsgebied, slechts ten dele direkt op maagdelijke bodem ligt. Op sommige dieper gelegen punten zijn cultuurlagen gevonden, die mogelijk wijzen op een egalisatie van het terrein voorafgaand aan de bouw. De vroegste bewoningsgeschiedenis van Karthago, dat volgens

de overlevering in 814/813 voor Chr. door kolonisten uit Tyrus (in het huidige Libanon) onder leiding van Elissa/Dido zou zijn gesticht, is dus niet op deze plek gedocumenteerd.

De vroegste bewoning

Fase I (fig. 3) is slechts in resten bewaard gebleven. Twee in oost-westelijke richting verlopende muren zijn in een eenvoudige steenfundament, respectievelijk een uitbraaksleuf gedocumenteerd. Een dwarsmuur is slechts in fundament-aanzet gevonden. In het noorden sluit aan het aldus gevormde rechthoekige gebouw een hof aan met een plaveisel van kleine steentjes. Hier in het noorden is ook de toegang tot het gebouw te reconstrueren, waar een grote fundamentsteen waarschijnlijk een deurpost markeert. Op de hof ligt een in de maagdelijke bodem uitgehakte put met een diepte van ca. 6,5 m. Deze fase I wordt mede door de vondst van Grieks geometrisch aardewerk in de tweede helft van de achtste eeuw voor Chr. gedateerd.

Fase II. Aan het einde van de achtste eeuw wordt het huis op dezelfde plek ingrijpend herbouwd en ligt nu in een duidelijk urbanistisch verband. Ten opzichte van het voorgangerhuis van de fase I is het in de oriëntering met ongeveer 10° naar het westen gedraaid. Van onregelmatig behouwen kalksteen wordt een buitenmuur opgetrokken, die tevens het aldus gevormde Huis 1 van Huis 2 in het westen (fig. 3) scheidt. Deze 60 cm dikke buitenmuur is op sommige plaatsen nog tot een hoogte van 80 cm bewaard gebleven. Het opgaande muurwerk was mogelijkwerwijze in een soort vakwerk uigevoerd. Uitbraaksporen en resten van eenvoudige steenfundamenten, met daarop in enige gevallen nog een deel van het opgaande tichelmuurwerk, geven aan dat binnenmuren in de zuidelijke helft van Huis 1 vier kleine kamertjes vormden. In het noordelijk gedeelte is de put uit de fase I nog steeds in gebruik en nu binnen de begrenzingsmuren van het huis getrokken. De ingang tot het huis lag mogelijkwerwijze in het oosten, waar in ieder geval vanaf deze fase ook een straat is gedocumenteerd. De huisplattegrond laat zich goed met voorbeelden in het Nabije Oosten vergelijken. Tussen de oostelijke huismuur van Huis 1 en de straat zijn in de campagne 1993 nog enige dwarsmuren gevonden, die op het bestaan van kleine ruimtes aan de straat duiden, misschien winkeltjes annex werkplaatsjes.

In fase II zijn twee lagen onderscheiden; in laag IIb wordt in het noorden van Huis 1 de ruimtelijke organisatie enigzins gewijzigd, waardoor een soort waterput-kamertje ontstaat (fig. 3). Onder de bijbehorende vloer is een

Fig. 4 — Vijfde-eeuwse heiligdom, „Tanit-Becken”, vanaf de straat gezien naar het westen; stand 1993 (foto: D. Jahn, Hamburg).

bouwoffer in de vorm van een handgemaakte Phoenicische lamp en een dito schaalte met sporen van een brandoffer gevonden. De ingang ligt nu waarschijnlijk in het noorden.

Het vondstmateriaal dat bij deze eerste twee fasen van Karthago behoort, wijst opvallend genoeg op sterke contacten met het Tyrreense gebied, in

het bijzonder met Centraal Italië, Ischia (Pithekoussai) en Sardinië [DOCTER - NIEMEYER 1994].

Een nieuwe kolonist uit de Levant?

Fase III wordt gekenmerkt door een herinrichting van Huis 1, min of meer binnen de oude begrenzingsmuren (fig. 3). Slechts in het noorden wordt om onbekende redenen de put opgegeven en dichtgegooid. De noordelijke grensmuur wordt verlegd naar het zuiden, waardoor het grondvlak van het huis nog kleiner wordt. De ingang blijft waarschijnlijk in het noorden. De oude binnenmuren worden afgebroken en het niveau van het huis wordt opgehoogd met behulp van het afbraakmateriaal. Van de nieuwe binnenstructuur zijn sporen van een drietal tichelmuurtjes over, die het huis nu in drie parallelle smalle kamertjes in het noorden verdelen en een bredere kamer dwars daarop in het zuiden. Deze huisplattegrond kent in het Oosten talrijke parallellen en wordt daar het zgn. 'vierkamer-huis' genoemd. De hof ligt dan meestal in het midden (zie hier kamer B, fig. 3). De smalle kamer F (fig. 3) zou mogelijkerwijs als trappenhuis hebben kunnen dienen. Helaas is hier in latere tijd een waterreservoir ingegraven, waardoor eventuele sporen van een trap zijn verdwenen. In de Levant zijn huizen van een dergelijke plattegrond vaak met een tweede verdieping gebouwd. De opvallende verbinding die op basis van de huisplattegrond te leggen is met de Levant, wordt nog versterkt door het bouwoffer, dat aan de herbouw van het huis in deze fase voorafgaat. Direct onder de vloer is in kamer B (fig. 3) een uit het Oosten geïmporteerde pot zonder handvatten aangetroffen, die goede parallellen in bijvoorbeeld Tel Keisan heeft. Het is verleidelijk deze twee gegevens te interpreteren als het bewuste handelen van een nieuwe kolonist uit één van de Phoenicische moedersteden. De datering van deze fase ligt rond het midden van de zevende eeuw voor Chr.

In fase III stort in deze zuidelijke kamer een keer het dak in, waarschijnlijk in combinatie met een binnenbrandje. In de daardoor onstane verwoestingslaag IIIb is een groot aantal voorwerpen gevonden, die als deel van de huisraad beschouwd kunnen worden: een transportamfoor, borden, schaaltes, (Levantijnse) olieflesjes, drinkkannetjes en -schalen en resten van een oven.

Aan het begin van fase IV, in het laatste kwart van de zevende eeuw, worden de ruimtes tussen Huis 1 en de straat definitief bij het huis getrokken. In het zuidoostelijk deel ligt nu een geplaveide hof (ruimte E, fig. 3). De lange binnenmuren tussen kamers A, B en F-G zijn, in tegenstelling tot de voor-

gaande fasen, opgetrokken in een techniek die als *Opus Africanum* bekend staat. Deze bouwtechniek bestaat uit op regelmatige afstanden geplaatste verticale natuurstenen pijlers, waartussen een ‘vakvulling’ van tichels en breuksteen is gezet. Dit, ook wat de binnenbouw betreft, nu zeer stabiel gebouwde Huis 1 was zeer waarschijnlijk met dakpannen gedekt; in de vullagen volgend op deze fase zijn fragmenten van terracotta dakpannen gevonden.

Aan het einde van fase IV, in de eerste helft van de zesde eeuw voor Chr., wordt één van de binnenmuren van Huis 1 nogmaals gerenoveerd (fig. 1 en 3). Op de oost-west as in het midden van het huis wordt op de plaats waar eerder slechts tichelconstructies de kamers A, B en F afsloten, een lange muur in *Opus Quadratum* techniek gebouwd, met een fraai afgewerkte deur van kamer C/D naar kamer B.

In Huis 2 stort gedurende de fase IV, aan het einde van de zevende eeuw, het dak een keer in, waarschijnlijk opnieuw in combinatie met een brand. Deze mini-ramp is ten minste in de kamers K en L aangetoond (fig. 3). In ruimte K zijn halverwege het verwoestingspakket resten van verkoolde balken gevonden, waarboven opnieuw min of meer complete potten lagen. Dit wijst erop dat dit huis hier een tweede verdieping kende. De vondst van een groot aantal transportamforen in kamer K geeft uitsluitend over de functie; deze kamer deed waarschijnlijk dienst als opslagruimte. Onder de amforen komen zowel lokale Karthaagse, Etruskische, als Griekse, uit Attica, Korinthe en Oost-Griekenland, voor.

Veranderingen in de Punische periode

Vanaf het midden van de zesde eeuw spreekt men in archeologische termen van de Punische periode. Karthago heeft dan haar hegemonie over de andere Westphoenicische kolonies gevestigd en is één van de belangrijkste metropolen van het Middellandse-zeegebied geworden.

Fase V, daterend in de tweede helft van de zesde eeuw en het begin van de vijfde eeuw, wordt gekenmerkt door een belangrijke bouwkundige ingreep in de structuur van Huis 1. Op de in de vorige fase herbouwde oost-west as wordt het huis nu gesplitst in een Huis 1-Noord en een Huis 1-Zuid, beide met een ingang aan de straat in het oosten. De deuren in de voormalige binnenmuur worden nu dichtgezet. Er ontstaan twee smalle panden, mogelijk met meerdere verdiepingen. Dit type huis lijkt vanaf dit moment gangbaar te worden op dit gedeelte van het stadsgebied, aangezien ook de huizen ten noorden en ten zuiden van Huis 1 deze indeling vertonen (vergelijk fig. 5). Nog in een recenter huizencomplex elders in de stad, aan de voet van de Byrsaheuvel, dat in de late derde eeuw voor Chr. gebouwd

werd, is een dergelijk bebouwingssysteem teruggevonden. In deze smalle huizen, die in het opgravingsgebied op een oost-west as liggen worden door middel van kleine noord-zuid muurtjes in fraaie Opus Africanum techniek kamers gecreëerd.

De afsluitende opgraving in 1993 gaf een mogelijke verklaring voor de ingrijpende herinrichting van dit areaal. In het profiel van een diepe Laatromeinse groeve, die een deel van het Huis 1-Zuid had doorgraven (fig. 4, rechts), kon onder het tweeledige heiligdom uit de volgende fase VI (zie hierna) een voorganger met dezelfde architectonische bijzonderheden worden gedocumenteerd. Waarschijnlijk bevond zich hier, op de plek waar tot dan toe een geplaveide hof lag (ruimte E, fig. 3), dus al in de fase V een heiligdom. De bevestiging van deze hypothese zal moeten wachten op de definitieve opgraving van dit deel van Huis 1-Zuid, die pas kan plaatsvinden op het moment dat het heiligdom van fase VI is gelicht en naar het museum is overgebracht.

In fase VI, die in de vijfde eeuw voor Chr. dateert, wordt in Huis 1-Zuid het reeds voor de fase V gepostuleerde tweeledige heiligdom herbouwd. Op grond van de in de campagne 1991 aangetroffen symbolen, die met wit marmeren tessellae in het waterdichte stuc van de vloer waren aangebracht, werd deze ruimte „Tanit-Becken” gedoopt. Na volledige opgraving in de campagne 1993 is gebleken dat het om een klein heiligdom gaat, dat vanaf de inmiddels geplaveide straat toegankelijk was (fig. 4 en 5). Via een kleine trap met twee treden kon men afdalen in een voorhal. Rechts naast deze trap waren twee Punische tekens met wit marmer in het stuc van de vloer ingelegd. Volgens een recente studie van F.O. Hvidberg-Hansen (Aarhus) zijn deze waarschijnlijk te interpreteren als een vissymbool (offerdier voor Ishtar?) en een astraal symbool [appendix in *Vorbericht II*]. De linkerzijde van de voorhal werd ingenomen door een met breuksteen en hergebruikt bouw materiaal opgetrokken bankje, misschien om wijgeschenken op te zetten. In het midden van de voorhal was een onregelmatige holte in de vloer aangebracht, vanwaaruit een geultje naar het tweede gedeelte van het heiligdom liep. Dit gedeelte was met één trede verdiept. Hier liep het geultje uit in een ronde holte in de vloer. Getuige de kalksporen werd er regelmatig een vloeistof geplengd in de voorhal, waarna deze vloeistof in het tweede gedeelte kon lopen. Hier had in de holte altijd vloeistof gestaan, aangezien de kalksporen een scherpe ondergrens hadden en op het laagste geheel ontbraken. Een afdruk in de genoemde trede wijst mogelijk op de aanzet van een houten trap, die onder een hoek van 60 graden van de voorhal omhoog voerde en via een kleine balustrade toegang gaf tot de bovenverdieping van de erachtergelegen kamer C/D (vergelijk fig. 3).

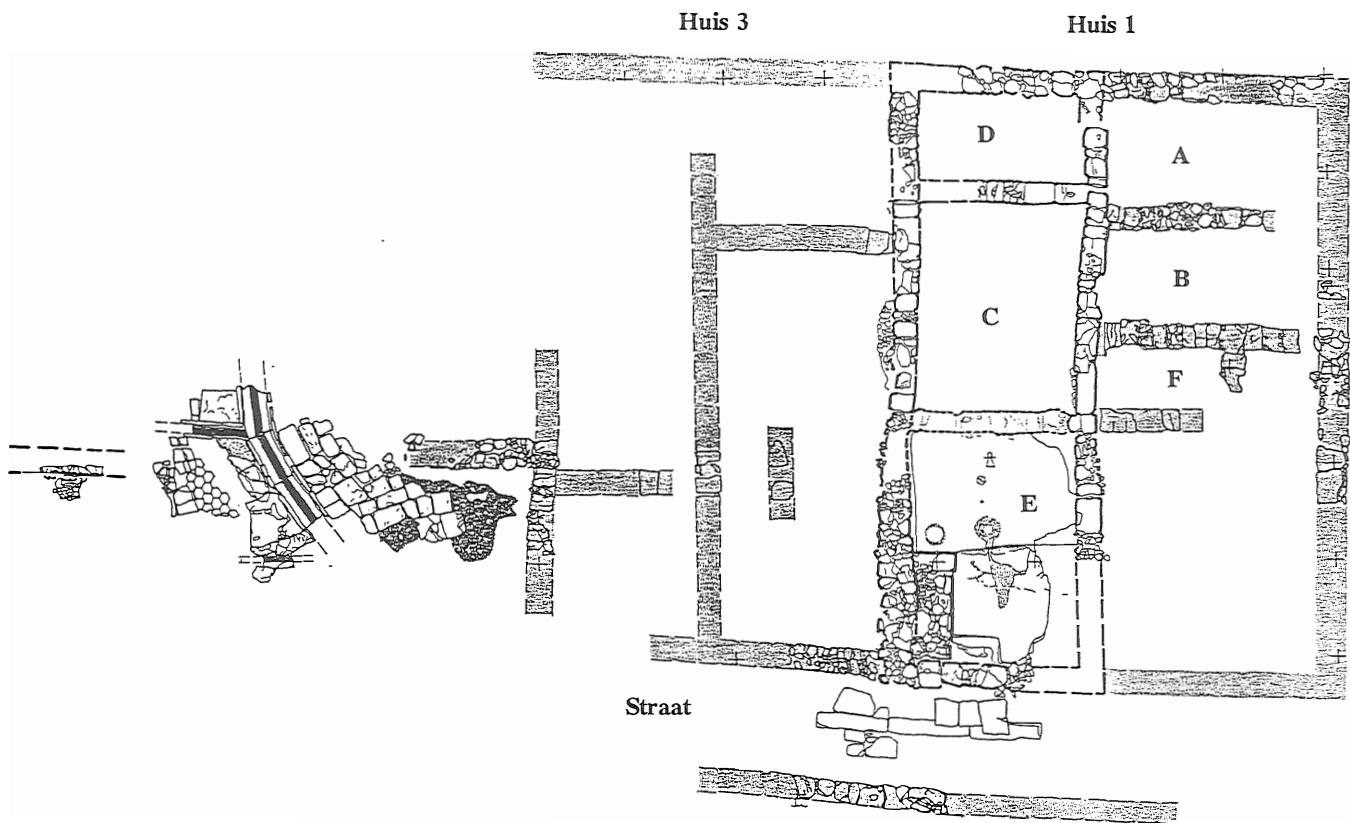

Fig. 5 — Combinatie-plattegrond van Huis 1, Huis 3 en de straat op basis van de nog thans zichtbare architectuur uit verschillende fasen (naar *Vorbericht II*, fig. 3).

In het tweede, diepere gedeelte van het heiligdom bevonden zich drie symbolen ingelegd met wit marmer in de vloer, de tekens van respectievelijk Ishtar/Astarte (rozet/astragaal), Ba'al-Hammon (zonnescijf) en Tanit (gestileerd vrouwenfiguurtje). Dit laatste teken is waarschijnlijk de vroegst bekende Tanit in een Punisch paviment. Zij heeft een extra binnenversiering van rode koraalstukjes en in het centrum van het driehoekige lijf een afdruk van een zilveren (?) ring. In de hoek van dit gedeelte van het heiligdom tonen slijtagesporen, dat er een ronde standaard van metaal (?), misschien voor een vuurbekken i.v.m. de verlichting, moet hebben gestaan. Men vraagt zich natuurlijk af of dit laagste gedeelte van het heiligdom toegankelijk was voor degenen, die in het eerste gedeelte een plengoffer brachten, of slechts voor de priester(s). De interpretatie van de symbolen in verbinding met architectonische bijzonderheden als een waterdichte stuc laag, die naadloos van de vloer in de wanden overgaat, leidde ertoe de in het heiligdom uitgevoerde riten met het waterfeest Maioumas (Grieks: hydro-phoria) te verbinden. Dit feest, dat vooral in het Syro-Palestijnse gebied bekend is, wordt ook wel met het Punische *m^cms* op Karthaagse wij-inscripties uit de vierde en derde eeuw voor Chr. verbonden [HVIDBERG-HANSEN, appendix in *Vorbericht II*]. Deze intrigerende vondst is uniek voor Karthago en voor de gehele Punische wereld en zal ongetwijfeld aanleiding geven tot veel discussie, maar hopelijk ook tot nieuwe inzichten in de Karthaagse religie leiden.

De Laatpunische periode

In fase VII, gedateerd in de vierde en de derde eeuw voor Chr., wordt het heiligdom in Huis 1-Zuid niet meer als zodanig gebruikt. Het diepste gedeelte wordt opgevuld, waardoor de tekens aan het oog onttrokken worden, en op de voormalige trede wordt een dwarsmuur gezet. In de vulling, behorend bij de buitengebruikstelling van het heiligdom, werd een grote ring gevonden, die uit meerdere metalen, waaronder 24 karaat goud, is samengesteld. Bovendien zijn twee complete amforen, afkomstig van Mende op de Chalkidike, die op de vloer van het diepere deel van het heiligdom lagen, waarschijnlijk als bouwoffers te interpreteren.

Deze fase kenmerkt zich in bouwkundige opzicht door de aanleg van de eerste eenvoudige pavimentvloeren met inleg van tessellae en door de eerste grote cisternes. Deze waterreservoirs, waarvan ieder huis er tenminste één bezat, werden diagonaal in de bestaande kamers ingegraven, soms tot zo'n vier meter diepte. Binnen het areaal van de opgraving zijn er vier aangetroffen; slechts één is echter volledig opgegraven. Deze bleek tot aan

de verwoesting van Karthago in 146 in gebruik te zijn gebleven. Fase VII kent meerdere gebruiksniveaus.

Fase VIII, die de tweede helft van de derde eeuw en de eerste helft van de tweede eeuw voor Chr. beslaat, heeft als belangrijkste fenomeen in Huis 1-Zuid een rood vloermozaïek met een ingelegd geometrisch zwart-wit motief, dat opvallend genoeg niet centraal in de ruimte ligt. Deze fase kent, evenals de vorige, meerdere gebruiksniveaus. In één van de laatste daarvan moet de brede straat gedateerd worden, die in de campagne 1993 aan de zuidrand van de opgraving gevonden werd (fig. 5, links). Deze brede straat, gemaakt van grote, goed behouwen stenen, loopt in oost-westelijke richting, komt waarschijnlijk van de Byrsaheuvel en buigt precies op de hoek van het opgravingsterrein af. Zij mondde hier uit in de noord-zuid verlopende straat, die hier reeds vanaf fase II (fig. 3) gedocumenteerd kon worden. Helaas zijn op deze plaats van de opgraving de niveaus vanaf fase VI door Romeinse en moderne uitbraaksleuven verstoord. De straat heeft aan de zuidzijde een waterafvoerkanaal van kalkstenen platen, die evenals de straat een bocht maakt en bovendien door twee kleine zijkanaaltjes gevoed wordt. Tussen deze afwaterkanaaltjes verloopt een ingangspartij of gang van een huis, geplaveid met zeskantige tegeltjes van terracotta, die door middel van pen-groefverbinding in elkaar zijn gezet. Dit is de eerste grote, geplaveide straat, die uit Karthago bekend is. Uit Appianus' verslag van de inname van Karthago aan het einde van de derde Punische oorlog weten we dat dergelijke grote straten vanaf de Punische agora naar de Byrsaheuvel omhoog voerden (APPIANUS, *Romeinse Geschiedenis*, VIII, 128). Mogelijkerwijze is met deze straat één ervan teruggevonden.

De verwoesting van Karthago

Als fase IX wordt, tenslotte, de ongestoorde verwoestingslaag van Karthago uit 146 voor Chr. aangemerkt, waarin behalve verhoudingsgewijs veel munten, ook slinger- of werpstenen, resten van een barricade van tichels en stenen en veel verbrand materiaal zijn aangetroffen. Zij laten op een tastbare wijze de gevolgen van de inname van Karthago door de Romeinen zien en geven tegelijk die 'kick', die slechts een directe confrontatie met het historische verleden kan veroorzaken.

Literatuur

- BRIESE CH. - DOCTER R.F. 1994 'Archaische Keramik im Leidener Museum', *Oudheidkundige Mededelingen uit het Rijksmuseum van Oudheden te Leiden* 74 in druk.

- DOCTER R.F. 1994: 'Oog in oog en van hand tot hand', *Mededelingen van de Vereniging van Vrienden van het Allard Pierson Museum* 61,1-8.
- DOCTER R.F. - KOENS H., 1994: 'Karthago. Opgravingen in een Phoenicische stad', *Profiel* 6,1 (maart 1994) 16-27.
- DOCTER R.F. - NIEMEYER H.G. 1994: 'Pithekoussai: The Carthaginian Connection. On the archaeological evidence of Euboeo-Phoenician partnership in the 8th and 7th centuries B.C.', *Annali sezione di archeologia e storia antica. Dipartimento di studi del mondo classico e del Mediterraneo antico*, 16, 101-115.
- ENNABLI A., 1992: *Pour sauver Carthage. Exploration et conservation de la cité punique, romaine et byzantine*. Paris/Tunis.
- RAKOB F. (ed.), 1990: *Die deutschen Ausgrabungen in Karthago. Karthago I*. Mainz a.R.
- Vorbericht I: NIEMEYER H.G. - DOCTER R.F., 1993: 'Die Grabung unter dem Decumanus Maximus von Karthago. Vorbericht über die Kampagnen 1986-1991'. *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Römische Abteilung* 100, 201-244.
- Vorbericht II: NIEMEYER H.G. - DOCTER R.F. - RINDELAUB A., in druk: 'Zweiter Vorbericht über die Grabung unter dem Decumanus Maximus von Karthago', *Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Römische Abteilung* 102 (1995).

BOEKENNIEUWS

Egypte

KLAAS A.D. SMELIK, *Brief aan een dode: een detective uit het Oude Egypte* (204 pp., Baarn, Ten Have, 1994; ISBN 90-259-4567-8; prijs f 24,90).

Dit is de tweede „detective uit het Oude Egypte” van de hand van deze auteur. Na *De Tweede Dood* (zie Phoenix 39, 1993, 48-49), waarin intriges in en rond de bewoners van het arbeidersdorp Deir el-Medina werden opgevoerd, wordt in dit boek de schijnwerper gezet op een groter panorama: Thebe West én Thebe Oost.

De dood van zijn vrouw bezorgt legeroverste Chaj, de zoon van burgemeester Paser, spookbeelden. Om daaraan te kunnen ontsnappen schrijft hij zijn overleden echtgenote, Anchiry, een brief in het graf. Chaj's onrust blijkt echter op allerlei manieren versterkt te worden door vreemde gebeurtenissen in het Thebaanse gebied. Wanneer vizier Chaemwese en zijn trouwe schrijver, de dwerg Seneb, op inspectie komen i.v.m. grootschalige grafroverijen, stapelt het ene raadsel zich op het andere, terwijl de belangrijkste getuigen één voor één door moord om het leven komen. Machtsmisbruik, dorpspolitiek en liefdesaffaires liggen aan de wortels van het kwaad.

Smelik heeft de smaak te pakken gekregen: niet alleen brengt hij op overtuigende wijze de Oudegyptische personages en hun onderlinge verhoudingen tot leven, maar hij houdt ook de spanning erin. Zowel voor de leek op het gebied van het Oude Egypte als voor degenen die vertrouwd zijn met het historische bronnenmateriaal over Deir el-Medina is dit een aantrekkelijk en leerzaam leesboek. In zijn verantwoording achteraf noemt de auteur zijn voornaamste bronnen en geeft aan in hoeverre de fictie gebaseerd is op historisch feitenmateriaal. Het zou me niet verwonderen als we binnenkort een volgend deel van de hand van deze auteur zien verschijnen, dat een blik gaat werpen achter de coulissen van de beroemde grafroversprocessen...

B.H. STRICKER, *Het Corpus Hermeticum; Index op gecommentarieerde passages* (40 pp.; Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen; Noord-Hollandse, Amsterdam/New York/Oxford/Tokyo = Mededelingen van de Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, Deel 56 no. 4, 1993).

De oorsprong van het Corpus Hermeticum is in 1956 door de auteur behandeld in een studie over „De Brief van Aristeas”. In veel van zijn overige publicaties heeft hij zich met Hermetische passages beziggehouden vanuit de Egyptische oudheidkunde en de oriëntalistiek. In het onderhavige werk presenteert de auteur een index op die gecommentarieerde passages (o.a. in het door Ex Oriente Lux gepubliceerde *De Geboorte van Horus* en *De Hemelvaart des konings*). Voorafgaand aan de index geeft de auteur in zes korte paragrafen een inleiding op de geschiedenis van de bestudering en commentariëring van het Corpus Hermeticum. Daarnaast breekt hij een lans voor de volledige uitgave van de in handschrift overgeleverde tractaten en suggereert als middel daartoe de uitgave van een periodiek tijdschrift, waarin tevens commentaren vanuit Egyptologische, klassieke, westerse en oriëntalistische hoek worden geleverd. Mocht dit werk slagen dan zal „de studie van het Corpus Hermeticum [...] met die der oud-Egyptische letterkunde tot een harmonieus geheel zijn uitgegroeid en niet langer de speelbal vormen der Hellenisten” (p. 26). Het bewijs van het nut van een eens in de zoveel tijd te publiceren verzamel-index wordt met dit boekwerkje geleverd.

A.A. LOOSE

Mesopotamië

In 1993 verscheen van de hand van de Amsterdamse archeoloog H. CURVERS het boek *Dorpen en steden van klei. Van boer tot burger in Mesopotamië*, Amsterdam University Press, ISBN 90-5356-014-9. Dit voor de geïnteresseerde leek bedoelde boek geeft een overzicht van met name de periode tussen het begin van de landbouw in Mesopotamië (ca. 10.000 v. Chr.) en het begin van de IJzertijd (1200 v. Chr.). De schrijver is een kenner van de prehistorische periode en laat deze dan ook ruimschoots aan bod komen. Zijn relaas is echter niet een eindeloze aaneenschakeling van feiten en feitjes, maar geeft een goed leesbaar beeld van de voornaamste problemen waarmee de bevolking zich zag geconfronteerd in de verschillende perioden. In het eerste hoofdstuk wordt Mesopotamië bij de lezer ingeleid; er wordt iets verteld over de archeologie van dit gebied en over de geografie, het landschap, klimaat, enz. In het tweede hoofdstuk wordt de ontwikkeling behandeld tot ca. 6000 v. Chr. De periode waar het eigenlijk om gaat, wordt ingeleid door een bespreking van de oudste steentijd, zodat de introductie van de landbouw in context kan worden geplaatst. De auteur bespreekt alle facetten van het dagelijks leven, zoals woningbouw, grafgebruiken, religie, de domesticatie van plant en dier, maar bovenal de ontwikkeling tot sedentaire sociale gemeenschappen (dorpen, steden als Jericho). Het derde hoofdstuk behandelt de periode na 6000, een tijd waarin

sommige dorpen langzaam uitgroeiden tot steden en tot hoofdplaats van hun achterland werden. Aan het eind van deze periode, in de loop van het vierde millennium v. Chr. (sommige al eerder), ontstaan de bekende steden der Sumeriërs en is de uitvinding van het schrift een feit. Hoofdstukken vier en vijf behandelen in het kort de historische periode tussen ca. 3000 en 1200 v. Chr. Het boek is informatief en vlot geschreven. Wie het leest, krijgt een goed beeld van de ontwikkeling en de problemen waarvoor de Mesopotamische mens zich in de oudheid gesteld zag.

W.H. VAN SOLDT

Syrië

Efrem de Syriër. Uitleg van het boek Genesis. Ingeleid, vertaald en toegelicht door drs. A.G.P. JANSON en dr. L. VAN ROMPAY (christelijke bronnen no. 5, Kampen, uitgeverij Kok, 1993; ISBN 90-242-6857-5; prijs: f 34,50).

De Syrische dichter en prediker Efrem is een belangrijke vertegenwoordiger van het vroege Syrische christendom. Hij werd geboren in het begin van de vierde eeuw in Nisibis (tegenwoordig Nusaybin) in Zuidoost-Turkije. Gedurende de laatste 10 jaar van zijn leven was hij werkzaam in Edessa (tegenwoordig Urfa, eveneens in Turkije). Hij is bekend als auteur van dichtwerken en prozageschriften. Onder de prozageschriften bevinden zich bijbelcommentaren, waaronder zijn commentaar op het boek Genesis een belangrijke plaats inneemt. Feitelijk is dit een navertelling van de bijbelse gebeurtenissen uit het boek Genesis, maar deze gebeurtenissen worden ongelijk behandeld door Efrem. Zo heeft hij zeer veel aandacht voor de schepping, het paradijs, de zondeval en de zegeningen van Jacob (Genesis 49). Andere episoden daarentegen, worden vaak minder uitvoerig of helemaal niet geparafraseerd.

De uitgave van Janson en van Rompay bevat een inleiding op het leven en werk van Efrem, in het bijzonder natuurlijk de commentaar op Genesis, en een beschrijving van zijn plaats in de geschiedenis van de exegese. Hierna volgt een vertaling van de commentaar van Efrem op Genesis, voorzien van een uitgebreid notenapparaat. Tenslotte bevat het boek een nuttige index van bijbelplaatsen.

Met deze belangrijke uitgave wordt Efrems commentaar op Genesis voor het eerst toegankelijk gemaakt voor de Nederlandse lezer. Eerder verscheen in deze reeks een vertaling van een aantal hymnen van Efrem door dr. G. ROUWHORST (*Hymnen voor de viering van het kerkelijk jaar*, christelijke bronnen 3, Kampen 1991).

M.L. FOLMER

„Mededelingen en Verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Genootschap Ex Oriente Lux”

- 14, 17, 18, 22, 26. B.H. STRICKER, *De Geboorte van Horus, I-V* (1963-1989; 773 p., 81 fig.) f200.—
Een groots opgezette studie gewijd aan de voorstellingen die in de oude wereld (Oude Nabije Oosten en antieke beschavingen) leefden over geboorte en ontstaan van het leven. De tot dusver verschenen delen behandelen, op basis van een zeer rijk bronnenmateriaal, de opvattingen inzake de geslachtsorganen, het (scheppende) woord, het zaad (het aandeel van man en vrouw in de vrucht), de bezieling en de vorming (kiem, kiemkracht, lichaam). (Deel IV, 224 p., los f65.—; deel V, 179 p., f65.—).
16. J. HOFFTJZER, *Religio Aramaica. Godsdienstige verschijnselen in Aramese teksten* (1968; 71 p., 4 pl.) f25.—
Behandelt de oud-aramese periode en de godsdiensten van de Nabateeërs van Palmyra en van Hatra.
23. M. STOL, *Zwangerschap en geboorte bij de Babyloniërs en in de Bijbel*. (1983; 116 p.) f45.—
Een studie over voorstellingen, gebruiken en tradities rond de geboorte, met gebruikmaking van veelsoortig tekstmateriaal. De schrijver behandelt o.a. terminologie, folklore, rechtsgewoonten, ideeën over conceptie en zwangerschap, bezweringen, omina, geneeskunst. Een bijdrage van Dr. Wiggermann analyseert de Babylonische demon Lamaštu, die het op zwangere vrouwen en baby's heeft voorzien (bezweringen, amuletten).
25. H. WILLEMS, *Chests of Life. A Study of the Typology and Conceptual Development of Middle Kingdom Standard Class Coffins* (1988; 249 p., 30 ill.) f70.— (leden f45.—)
De egyptische lijkstas was meer dan een laatste rustplaats. Hij bevatte een uitvoerige decoratie, bestaande uit pictoriale en tekstuele elementen. Deze vormden de magische instrumenten, waarmee de dode in het hiernamaals kon overleven. In deze studie wordt een overzicht gegeven van de typologische ontwikkeling van lijkstasen uit het Middenrijk. Aan de hand hiervan wordt een poging gedaan, de evolutie van het achterliggende religieuze gedachtingoed te schetsen. E.e.a. resulteert onder meer in een nieuwe reconstructie van het begrafenisritueel.
27. B.H. STRICKER, *De hemelvaart des konings* (1990; 54 p., 20 ill.) f25.— (leden f15.—)
Een studie over de hemelvaart van de koning, voornamelijk in het Oude Egypte. Behandeld worden aspecten als de grafkamer van Cheops, getallensymboliek, de vier winden en de vier Horus-kinderen, die geassocieerd zijn met dit thema; de hemelvaart van de ziel in het Corpus Hermeticum, de symboliek rond de wereldas, en de rol van de piramide in de hemelvaart. Apart en korter worden de opvattingen bij de Grieken, Joden, Perzen en Indiërs besproken.
28. S. DENNING-BOLLE, *Wisdom in Akkadian Literature. Expression, instruction, dialogue* (1992; 214 p.) f65.— (leden f45.—)
Een studie naar de aard, inhoud en vorm van de Babylonische wijsheid en wijsheidsteksten, welke zich toespitst op de dialoog als literaire vorm voor het mondeling en schriftelijk onder woorden brengen, overdragen en reflecteren van wijsheid. Het boek bevat een inleiding, een bibliografie en biedt talrijke vertalingen van Mesopotamische wijsheidsteksten.
29. M.J. RAVEN, *De Schilderskaravaan van 1868* (1992; 212 p., 38 ill.) f65.— (leden f45.—)
Dit boek biedt de vertaling van een Frans dagboek van de Utrechtse schilder Wollemm de Famars Testas (1834-1896), een vertegenwoordiger van de internationale kunststroming van het Oriëntalisme. Hij maakte in 1868 met enkele collega's een reis van Egypte via Palestina en Syrië naar Byzantium. De uitgave bevat tekeningen en schilderijen van de Famars Testas en zijn collega's, waarvan vele tot dusverre niet gepubliceerd waren.

30. J.F. BORGHOUTS, *Egyptisch. Een inleiding in taal en schrift van het Middenrijk*. I, Grammatica; II, Tekenlijsten, Oefeningen en Bloemlezing (1993; ix+370+319 p., vele illustraties) f80.— (leden f50.—

In dit praktische handboek wordt de lezer ingeleid in schrift, taal en literatuur van de periode van het Middenrijk (ca. 2140-1650 v. Chr.). Het boek is bedoeld voor iedereen die zich door zelfstudie kennis wil verwerven van het hierogliefenschrift en het klassieke Egyptisch als taal, om in staat te zijn authentieke teksten te lezen. Deel I is een beknopte grammatica, met onder meer woordenlijsten en andere indexen voor naslag. Deel II is een hulpboek; het bevat overzichten van hierogliefische tekens, een leergang door de grammatica van 33 secties, voorzien van oefeningen, en aan het einde een beknopte bloemlezing met aantekeningen. Daarin vindt men een selectie van representatieve teksten over allerlei onderwerpen die in de literatuur, geschiedenis, maatschappij en godsdienst van die dagen een rol speelden.